

HLAHOVICE NA MORAVĚ A V ČECHÁCH

František Václav MAREŠ, Vídeň

Jestliže letošního roku slavíme 1100leté výročí smrti Konstantina Filosofova (sv. Cyrila, † 14. II. 869), je třeba v oblasti filologie vzpomenout jeho velikého a dosud nedoceněného vynálezu, totiž vynálezu hlaholice, prvního písma slovanského.

1. Těžiště dokonalosti hlaholice spočívá v důsledném uplatnění zásady *co hláska — to litera*, ba téměř *co foném — to grafém*. V tom je nutno vidět přední zásluhu Konstantinovu, neboť právě v této věci nevyšel a nemohl vyjít z řeckého vzoru. Byzantská řečtina, jak známo, dávno už neměla abecedu, jež by odpovídala synchronnímu stavu hláskosloví; jazyk se vyvíjel, písmo se udržovalo tradicí takřka beze změn: foném /i/ se graficky vyjadřoval třemi grafémy (ióta, éta, epsilon + ióta), foném /ü/ rovněž třemi (ypsilon, omikron + ióta, ypsilon + ióta), fonémy /e/ a /o/ každý dvěma (epsilon, alfa + ióta; omikron, ómega), některé litery měly dvojí hláskovou platnost, podmíněnou pozičně (gamma mělo dokonce trojí), jiné hlásky — zejména cizí fonémy — se vyjadřovaly spřežkami (tau + sigma, tau + zéta, mý + pí, i domácí foném /u/ = omikron + ypsilon, apod.); současnému stavu výslovnosti neodpovídaly ani diakritická znaménka (rozdíly mezi spiritus lenis a spiritus asper ani mezi akutem a cirkumflexem neměly už opory v živé výslovnosti, značek se užívalo podle tradice). — Při myšlence sestavit samostatné slovanské písmo vyšel Konstantin z byzantského pohledu: na Východě užívaly národy starých kultur (»veliké národy«) vlastního jazyka v liturgii a každý tento »velký jazyk« měl vlastní písmo.¹ Konstantin znal některé

¹ Srov. A. Raes, *Introductio in liturgiam orientalem*. Romae 1947, 8—13, 207—212, 219—227; — D. O. Rousseau, *Les langues liturgiques de l'Orient et de l'Occident*, *Irénikon* 29 (1956) 47—60; — F. V. Mareš, *Konstantinova koncepce slovanské (moravské) kulturní svébytnosti*, *Via* 2 (Praha 1969) 17—20 (zvláště 18). Vyšlo též německy ve *Wiener slavistischer Jahrbuch* 16 (1970) 77—88.

orientální jazyky (hebrejštinu, aramejštinu, syrštinu)² a alespoň částečně jistě znal i jazyk latinský. U všech těchto jazyků byla vzdálenost mezi historizující složkou pravopisu a výslovností, tj. mezi grafickým a fonologickým systémem, menší než v řečtině (nehledíme-li ovšem k otázkám semitského vokalizmu). Tento široký rozhled umožňoval Konstantinovi především s r o v n á v a t, a on dovedl z porovnání abeced, jež znal, vyabstrahovat ideu »co foném — to grafém«, kterou pak v hlaholici uplatnil důsledně.³

2. Hlaholice byla jediným staroslověnským písmem období velkomoravského (863—885), byla písmem období církevněslovanského v přemyslovských Čechách, stala se písmem církevní slovanštiny charvátské i jejích pozdějších odnoží v pražských Emauzích i v krakovském Klepaři. Zpočátku se hlaholice užívalo také v Bulharsku (centrum ochridské), pronikla i na Rus, ale tam byla velmi záhy zcela zatlačena cyrilicí, oficiálním písmem bulharského střediska preslavského. Také cyrilice přejala základní myšlenku písma hlaholského, totiž zásadu »co hláska — to litera«, v tom tedy Konstantinův vynález žije dále i v cyrilici. Je pravda, že hláskoslovný vývoj slovanských jazyků, tak podstatně měnící fonologický systém právě ve století X.—XII., vedl v sousedství pravopisných tradic řeckých (a jistě pod jejich vlivem) k oslabení této zásady; dvojího grafému pro *i*, dvojího grafému pro *o*, pro *z* (pův. *z—dz*) apod. se užívalo více méně nedůsledně, *ě* mělo podle nemakedonské výslovnosti nějaký čas dvojí platnost (*ě* a *ja*), nosovky se buď zaměňovaly, nebo se stávaly dubletami hlásek orálních, jen tradičně a nedůsledně se užívalo znaků pro *jery*,⁴ časem přibyla i nová, uměle vytvořená písmena (hluboké *e*, široké *ω* aj.). Gramatikové, středověcí i pozdější, se občas snažili vnést do porušeného vztahu mezi jazykem a písmem nějaký pravopisný řád, ale nevybočili přitom z tradic ortografické praxe řecké; dokonce podle řeckého vzoru upravovali v cyrilici i systém diakritik, do značné míry také umělý, opřený o jazykovou realitu jen málo, vlastně jen v tom, že přízvukná slabika a vokální začá-

² Srov. K. H o r á l e k, Св. Кирилл и семитские языки, For Roman Jakobson, The Hague 1956, 230—234; — srov. též Vita Const. VIII a XIII, F. Gri-vec - F. T o m š i č, Constantinus et Methodius Thessalonicensis — Fontes, Radovi Staroslavenskog instituta, knj. 4, Zagreb 1960, 109, 128, 183—184.

³ Pro přesnost dodejme, že v některých detailech je tato důslednost dovedena ještě o něco dále, až za hranice fonému (např. hlah. *ö*, tj. první část litery »*jo*«, i různé varianty /*i*/ byly fonologicky irelevantní).

⁴ Podobný vývoj se začínal také v bulharské hlaholici, ale skutečnost, že hlaholice v Bulharsku brzy vyšla z užívání, neposkytla tomuto vývinu čas, aby dospěl tak daleko, jako tomu pak bylo v cyrilici.

tek slova mají být opatřeny nějakou značkou (tyto značky mají však rozmanité podoby podle vzorů řeckých).⁵ Nicméně si však cyrilice aspoň v podstatě zachovala ráz abecedy nespřežkové a namnoze i nediakritické (na rozdíl od latinky u národů evropského Západu), a právě díky tomuto základnímu rysu vedly její novodobé úpravy zase k systému »co hláska — to litera«; zvláště zřetelně je to patrné na Karadžičově úpravě cyrilice srbské, ale také moderní azbuka bulharská, ba i všechny tři varianty východoslovanské směřují k tomuto ideálu a podobně i adaptace pro jazyky neslovanské⁶ (nejnověji zachovala tuto zásadu velmi přesně úprava cyrilice pro jazyk makedonský). Nebudeme daleko od pravdy, řekneme-li, že *tato přednost cyrilice přímo vyplývá ze soustavy, kterou toto písmo přejalo z hlaholice*, a že tedy v této dokonalosti slovanského písma žije velikost Konstantinovy myšlenky (Konstantinova vynálezu) dodnes.

3. Na charvátské půdě hlaholice cyrilicí vystřídána nebyla. Tam měla hlaholice specifickou funkci, dvojitou funkci rozlišovací, jež vystihovala autonomní kulturní postavení Charvátů: byla výrazem osobitosti slovanské kultury a slovanské bohoslužby v protikladu k západní latině a latině, ale zároveň byla také výrazem západní, římské kultury a římského ritu v protikladu k sféře kultury a ritu byzantského (i byzantsko-slovanského). Latina a později také italština měly pravopis podstatně jednodušší než řečtina, rozpětí mezi zásobou fonémů a grafémů bylo malé, historické přežitky se pružně odstraňovaly (tak např. v středověké latině a ovšem také v italštině není rozdíl mezi starými diftongy *ae*, *oe* a původním *e*, foném /e/ se důsledně vyjadřoval grafémem *e*, často se upouští od psaní něměho *h*, v neitalské středověké latině se *ti* před vokálem záhy píše jako *ci* apod.). Snad to bylo i sousedství s latinsko-italským prostředím, jež na charvátském území přispělo k tomu, že původní čistota hlaholského grafického systému (tj. zásada »hláska — litera«) zůstávala a zůstala zachována; písmo

⁵ Toto následování řeckého pravopisného systému, ať už vyplýval podnět z hláskoslovného vývoje slovanského (hlavně při vzniku dubletních liter), neboť ať šlo o umělé zásahy (zavedení cirkumflexu a spiritu) souvisí s větším příklonem k řecko-byzantskému kulturnímu vlivu. Když pak v novověku tento vliv ustává (výrazně za Petra Velikého na Rusi), a když pak dochází obecně k jakési integraci evropské kultury, dochází také k moderním úpravám azbuky. — Srov. též. F. V. Mareš, Konstantinova koncepcie..., 19.

⁶ Srov. např. В. А. Истрин, 1100 лет славянской азбуки, Москва 1963, 169—171.

v podstatě udrželo krok s vývojem jazyka.⁷ Také v charvátské církevní slovanštině vznikly kdysi dubletní litery: dvojitá z (pův. *z*, *z*), trojitá *i* (pův. *i*, *ji* a znak pro krátké *i* = napjatý měkký jer),⁸ dvojitá *o*,⁹ dvojitá jer za jediný jer charvátský. Ve všech těchto případech byly dublety velmi záhy odstraněny (stopy po užívání některých dubletních písmen v hláskové platnosti máme ještě jen v nejstarších charvátskohlaholských památkách, někdy v archaických iniciálách): jeden znak zůstává v platnosti hláskové (jako *písmeno*), totiž **Ѡ** = *z*, **Ѣ** = *i*, **Ѥ** = *o* a **Ѧ** = *o*; druhý znak zůstává v abecedě jen v platnosti číselné (jako *číslice*), podobně jako kdysi řecká episéma: **Ϝ** (*z*) = 8, **Ϟ** (*ji*) = 10, **Ϙ** (*o*) = 700 a **Ϡ** (*o*) = 3000;¹⁰ třetí *i* (**Ѩ**) bylo brzy vyřazeno úplně. Vyřazeny byly i znaky pro nosovost (**Ѧ**) a pro *ǫ* (**Ѧ** »*jo*«), o nichž prozatím nemůžeme ani dokázat, že by se byly dále držely jako číslice; po raném zániku nosovek na charvátské půdě byly totiž nepotřebné. Písmeno **Ѧ** (= *f*) se vyskytuje ještě v zlomku Grškovićově (z konce XII. stol.), ale pak ustupuje úplně literě **Ѧ**.¹¹ Písmene *děrv* (**ѦѦ**) se užívalo za řecko-latinské *ǵ* (= *đ*) před palatálními vokály, ač v dějinách hlaholice pozorujeme i snahy přidělit tomuto písmeni funkci *j*.¹² Spojení *o* + *i* v platnosti slo-

⁷ Máme na mysli výsledky vývoje. To neznamená, že by nebylo přechodů, kde je patrné jisté zpoždění nebo nedůslednost. Vcelku však vývoj abecedy vede »k pořádku« a vyústí v abecedu, která skutečně výslovnosti fonologicky v zásadě odpovídá.

⁸ Srov. V. Tkadlčík, Trojitá hlaholská *i* v Kyjevských listech, *Slavia* 25 (1956) 200—216; — N. S. Trubetzkoy, *Altkirchenslavische Grammatik*, 2. Aufl., Graz—Wien—Köln 1968, 35; — F. V. Mareš, Vznik slovanského fonologického systému a jeho vývoj do konce období slovanské jazykové jednoty, *Slavia* 25 (1956) 489; — t ý ž, Die Entstehung des slavischen phonologischen Systems und seine Entwicklung bis zum Ende der Periode der slavischen Sprach-einheit, München 1965, 74—75; — t ý ž, The Origin of the Slavic Phonological System and Its Development up to the End of the Slavic Language Unity, Ann Arbor 1965, 68—69 — všude § 66; — t ý ž, Azbučná báseň z rukopisu Státní veřejné knihovny Saltykova-Ščedrina v Leningradě (sign. Q I 1202), *Slovo* 14 (Zagreb 1964) 5—24, zvl. 14—16.

⁹ Původně *o* a *o* (v interjekci, event. v cizích slovech); — srov. Trubetzkoy a Mareš, *l. cc.* (pozn. 8), v *Azb. báseň...*, 12—14.

¹⁰ Srov. Trubetzkoy, *Aksl. Gramm.*, 18—22; — J. Hamm, *Staroslavenska gramatika*, Zagreb 1958, 18—21; — L. Pacnerová, Číselné hodnoty pro tisíce ve staročeském hlaholském Komentoru, *Slavia* 37 (1968) 587—589.

¹¹ Srov. J. Vajs, *Rukověť hlaholské paleografie*, Praha 1932, 77—102 (u jednotlivých liter).

¹² Také v platnosti střídnice za psl. **dj*, v. Vajs, *Rukověť*, 159; — »Znaku toho (tj. *děrvu*, FVM) za Jot pravidelně a obecně nikdy se neužívalo, třebaž v pozdějších charvátských památkách někdy výjimkou se tak nachází (srv. *Thesea Ambrosia Introd.*, str. 52, 56) ...«, P. J. Šafařík, *Památky hlaholského písemnictví*, Praha 1853, 19; — srov. též zde § 33/4b.

vanského velárního *y* se podobalo spřežce;¹³ protože v charvátské výslovnosti *y* velice záhy splynulo s *i*, byl i tento digraf (ʔi) z charvátské hlaholice vypuštěn. Zato *u*, jež v původní hlaholici spřežkou bylo (nebo se jí aspoň velmi blížilo, *o + u*, event. *o + o*)¹⁴ bylo přetvořeno v **ⱱ**, jež má povahu jednoduchého grafému, jak to odpovídá jeho funkci vyjadřovat nesložený foném /u/. Tak charvátská hlaholice stačila v pružném vývoji zachovat hláskoslovně logickou a adekvátní strukturu abecedy. O její dokonalosti by se dalo pochybovat jen u těchto liter: 1. **Ɱ** (e) má platnost [e] i [je]; 2. **Ɱ̇** (ě) vyjadřuje »ě« i [ja], v ekavské a ikavské nářeční výslovnosti také [e] a [i], což zvláště vyniká v směsi dialektů v čakavské oblasti; 3. **Ɱ̂** (o) zastupuje někdy také [a] (v silné poloze jeru), jindy je zbytečnou pravopisnou komplikací, »němým« písmenem na konsonantickém konci slov, někdy též v souhláskových skupinách; 4. **Ɱ̃** (»št«) má dvojí hláskovou platnost podle etymologického původu, buď *ć* (za psl. **tj*, **kt/gt*; čes. *c*) nebo *šč* (za psl. **stj/skj*; čes. *šč* > *št*).¹⁵ Zde všude zřejmě jde o pravopis historický a moderní živá charvátština psaná latinkou řeší tyto případy jednodušeji. Nicméně i hlaholská grafika a ortografie má ve všech těchto zvláštěnostech určitou oporu ve fonologii: (Ad 1:) Výslovnost [e] a [je] je distributivní, [je] se vyskytuje na začátku slov a v postvokálním postavení, [e] pak v postavení postkonsonantickém; kde přichází [je] po konsonantu, jde o *ě*, jež se vyjadřuje literou **Ɱ̇**, což je zase odůvodněno jinak (viz ad 2); vyskytne-li se výslovnost [e] na začátku slova nebo po vokálu (*Emauzь, aervь*), je to signálem cizího slova. (Ad 2:) Rovněž dvojí výslovnost *ě* má, jak známo, přesnou distribuci: na začátku slov a po vokálech má platnost [ja], po *ń, ř, l'* zní jako [a] a označuje palatálnost předchozího konsonantu, v ostatních situacích má platnost »ě« a sjednocuje různé dialekty s výslovností jekavskou, ekavskou a ikavskou. (Ad 3:) Měkký jer, pokud se ho užívá v poloze silné, má tu přednost, že sjednocuje různé čakavské dialekty, jež mívají za silné jery různé hlásky (*a, o/e*). Po *r, l* signalizuje slabičnou platnost likvid. V slabé poloze je logickým »koncem« slova, neboť charvátskohlaholský grafický systém si v optické před-

¹³ Srov. však F. V. Mareš, *Vznik...*, 486—489; *Entst.*, 70—75; *Origin*, 64—69 (všude §§ 63—66).

¹⁴ Srov. Vajs, *Rukověť'*, 92—93.

¹⁵ Podobně je tomu i u znělých paralel těchto hlásek a hláskových skupin; skupina *ž + d* stojí nejen za skutečné charvátské *žd* (z psl. **dj/zgj*, české *žd'*), ale i za *đ* (z psl. **dj*, české *z*). Grafika »št« i *žd* souvisí patrně s ranými bulharskými vlivy v charvátském církevněslovanském písemnictví.

stavě nepřivykl na konsonantické zakončení slov (ač ani vynechávání koncového jerového znaku není později vzácností), což je ostatně v jistém slova smyslu paralelním jevem k situaci italské. Pokud se jer píše v konsonantických skupinách, usnadňuje jejich přehlednost. (Ve všech případech může být jer zastoupen apostrofem, v mladších rukopisech je to takřka pravidlem.) (Ad 4:) Litera **W** se stala adekvátním grafémem pro foném /č/ a vyjadřuje jej pravidelně a vždy, tedy i tehdy, vystupuje-li v kombinaci šč; významová kolize č vs. šč není, pokud vím, v žádném staroslověnském slově, takže grafika **W** byla i pro výslovnost v každém případě jednoznačná.

Charvátská hlaholice si tedy v podstatě zachovala Konstantinovu zásadu »hláska — litera« a snad to souvisí s širší oblastí římsko-italského pravopisného úzu. Kontrastuje v této věci s vývojem cyrilice, tj. s pravopisným myšlením byzantsko-řeckým.

4. Úkolem této studie je podat obraz vývoje hlaholice na českém jazykovém území, tj. na Moravě a v Čechách, a to se zřetelem (1) na její funkci a význam, a (2) na vývoj grafického systému v souvislosti se systémem fonologickým. Periodizace se jasně rýsuje v obou směrech: jde o tři různá, značně přesně ohraničená a vnitřně uzavřená údobí:

I. Období velkomoravské (cyrilometodějské), 863—885; od příchodu cyrilometodějské mise na Moravu do smrti Metodějovy a vyhánění cyrilometodějských žáků Svatoplukem.

II. Období česko-církevněslovanské (v přemyslovských Čechách), 885—1097; od příchodu části cyrilometodějských žáků do Čech až do konce slovanské liturgie v klášteře sázavském.

III. Období emauzské (doba Karla IV. a Václava IV.), 1347—cca 1430.

Poznámka. Pokud to nutně nevyžaduje látka, ponechávám stranou otázky paleografické, tj. studium detailní podoby písmen, duktu apod.

I. Období velkomoravské (cyrilometodějské), 863—885

5. Na Velké Moravě plnila hlaholice funkci jediného písma, jímž byla psána staroslověnština, tj. spisovný, kulturní i liturgický jazyk velkomoravský.¹⁶ Hlaholice, samostatné písmo, nepřipomínající na první pohled ani písmo řecké, ani latinské, symbolizovala slo-

¹⁶ Je možné, že občas někdo tento jazyk zapisoval také latinkou (jak to známe z Fris); to však byl způsob výjimečný a netypický.

vanskou (moravskou) kulturní samostatnost jako třetí vrchol evropského trojúhelníka Byzanc-Rím-Morava.¹⁷ Pokud jde o grafický systém velkomoravské hlaholice, je dnes třeba přijmout názor, vyslovený po prvé Trubeckým, že původní Konstantinova »prahlaholice« prodělala hned na Moravě jistý vývoj, vývoj, který byl reakcí na setkání písma s poněkud odlišným fonologickým systémem. Prastaroslověnština (»Urkirchenslavisch«), tj. jazyk, jímž byly sepsány první slovanské knihy Konstantinem ještě v Cařihradě před odchodem na Moravu, byla po hláskové stránce dialektem soluňských Slovanů, se všemi vlastnostmi jak lokálními, tak i šíře jihoslovanskými. Na Moravě se staroslověnština ihned přizpůsobovala místnímu dialektu západoslovanskému (českému) v tom smyslu, že se fonémy a fonématická spojení na Moravě neobvyklá eliminovala a nahrazovala domácími, běžné hlásky moravské se naopak na svých místech zaváděly (např. 'i; byl rozdíl mezi výslovností spojky i 'et' a slova *jinъ* 'alius').¹⁸ To se obráželo i ve vývoji písma, v zásobě znaků.

6. Jako prameny pro studium velkomor. období hlaholice nám mohou sloužit (ve spojení se studiem fonologického systému tehdejších slovanských jazyků) staré zprávy o hlaholici. Je to především Chrabrův traktát *O pismenex*, jehož některé rukopisy obsahují známý výčet 38 slovanských písmen. Dále jsou to stará abecedaria, která — asi právě proto, že to jsou abecedaria — vynikají značnou starobylostí a uvádějí i písmena, jež vyšla z užívání. Vedle toho pak použijeme faktů, vyplývajících ze starých akrostichických abecedních básní.

7. Chrabr. Všechny dochované rukopisy Chrabrova traktátu *O pismenex* jsou psány cyrilicí. V některých opisech, v jejichž čele jakožto nejstarší stojí rkp Moskevské duchovní akademie z XV. stol.,¹⁹ čteme tento pasus: сѣ же сѣть писмена словенскаа, сѣце їа подобѣ писати ѿ глашати. а, б, в, д (= do), ж, ѡ снх сѣть, ед, пѡдобна грецьскимъ писменемъ, сѣт же сѣ · а, б, в, д, е, ж, з, и, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, ф, х, ѡ, ѱ, ѿ, ѣ, ѥ, ѧ, Ѩ, ѩ, Ѫ, ѫ, Ѭ, ѭ, Ѯ, ѯ, Ѱ, ѱ, Ѳ, ѳ, Ѵ, ѵ, Ѷ, ѷ, Ѹ, ѹ, Ѻ, ѻ, Ѽ, ѽ. дѡузни же гѣють, почтѡ ѣсть ,а, ѿ ѡсми писменъ сѣтворилъ; atd. Jagić se domníval, že počet 38 liter lze stejně dobře aplikovat na hlaholici jako na cyrilici,

¹⁷ Viz o tom FVM, Konstantinova koncepcie, zvl. str. 18.

¹⁸ Srov. F. V. Магeš, Древнеславянский литературный язык в Велико-моравском государстве, Вопросы языкознания 10 (1961), вып. 2, 12—23 (zvl. 17—19, odd. a b v); — srov. též pozn. 8.

¹⁹ Vydání: V. Jagić, Codex slovenicus rerum grammaticarum, (Nachdruck des Separatdrucks), München 1968, 12—14; — К. М. Куев, Черноризец Храбръ, София 1967, 191—194.

a pokládal proto celou zprávu za věcně bezvýznamnou.²⁰ Lavrov, Sobolevskij a Nikol'skij se snažili aplikovat Chrabrovo svědectví na cyrilici, zatím co Abicht, Fortunatov, Pogorelov, Vilinskij, Vondrák, Nahtigal,²¹ a později také Trubeckoj, Durnovo, Hamm, Vaillant, Vašica, Tkadlčík, autor této studie i jiní²² jsou toho názoru, že Chrabrův traktát byl původně napsán hlaholicí, a že tedy Chrabr měl ve svém pojednání na mysli písmo hlaholské. Při nynějším stavu bádání o fonologickém systému staroslověnštiny a o původním složení hlaholice i cyrilice je hlaholský původ Chrabra mimo pochybnost; z toho pak vyplývá že také v popisu slovanské abecedy měl na mysli hlaholici. Stačí odkázat na studie Trubeckého i Durnova i na fakt, že v číselném údaji o počtu písmen slovanského původu je omyl vzniklý přepisem z hlaholice (ř, ň místo $\text{ѣ, ѥ} = 14$, srov. dále v § 13/2 a V a j s, *Rukověť' hlah. pal.*, 9, pozn. 24); dokazovat to znovu by nebylo účelné.

8. Textové redakce Chrabra podle výčtu písmen. Před rokem 1967 byly vědecky vydány hlavně jen nejstarší rukopisy Chrabra (XIV.—XVI. stol.)²³ a mezi nimi moskevský rkp byl jediný, který písmena vypočítával jmenovitě. Dnes máme ve velkém vydání Kuevově (v. pozn. 19) vydáno 73 záznamů Chrabrovy Obrany, rukopisů starých i velmi mladých, i 5 starých tištěných vydání (z r. 1580—1581,²⁴ 1637, 1776 a 1791, 1781). Srovnáme-li je mezi sebou, zjistíme, že rukopisná tradice Chrabra se z hlediska tohoto výčtu písmen rozděluje ve tři větve. Vývoj textu zde byl ovlivněn kolizí, která vznikla z rozporu mezi zásobou grafémů staré hlaholice a repertoárem grafémů cyrilských, jakož i z okolnosti, že

²⁰ Jagić, *Cod. slovenicus*, 29.

²¹ Přehled viz u Vajse, *Rukověť'*, 8—12; Vajs sám se závěrečného úsudku sice výslovně zdržuje, ale z celého odstavce lze tušit, že i on se kloní k mínění Fortunatova.

²² Trubetzkoy, *Aksl. Gram.*, 17—22; — Н. Дурново, Мысли и предположения о происхождении старославянского языка и славянских алфавитов, *Byzantinoslavica* 1 (1929) 48—85; — t ý ž, *Das Münchener Abecedarium*, *Byzantinoslavica* 2 (1930) 32—41; — Hamm, *Stsl. gram.*, 7—25; — A. Vaillant, *Textes vieux-slaves*, II. Traduction et notes, Paris 1968, 47—51; — t ý ž, *L'alphabet vieux-slave*, *RÉS* 32 (1955) 7—31; — J. Vašica, *Mnicha Chrabra Obrana slovanského písma*, Brno 1941, 12—13; — V. Tkadlčík, *Dvojí ch v hlaholicí*, *Slavia* 32 (1964) 182—193; — FVM, *Vznik*, 494; *Entst.*, 81—82; *Origin*, 76 (§ 73).

²³ Srov. К у е в, 11—19.

²⁴ Z Kuevových údajů (č. 69, str. 401) není jasné, zda i Chrabrův traktát je v Kodaňském slabikáři tištěn nebo zda je vepsán rukou.

opisovači se v dávném grafématickém systému hlaholice už nevyznali, a neorientovali se dobře ani v starém systému fonologickém, v jejich době už dávno pozměněném.

Větev A. — Slovanská abeceda se na začátku Chrabrova odstavce o jejím složení cituje prvními třemi literami a literou poslední s poznámkou »až do«: ā ē ē ā (omylem místo α) ж (míněno ε, v. § 13/1). Čtyřiadacet písmen podobných řeckým i čtrnáct písmen slovanských se vypočítávají ve více méně neporušené podobě, jak je máme v abecedariu Mnichovském a v starých akrostichických azbučných básních (v. §§ 14, 15, 17, 18).

K této větvi náleží rukopisy:²⁵ 2/193 XV. bulh.; *44/327 XVII. rus.; — celkem 2.

Varianty rkp 44: χ^ακ místo χ^ακ; řada slovanských liter: в.²⁶ ж, з, ѱ, ц, ч, ш^ъ, ѱ^ъ, ѱ^ъ, ю, ѳ, ж, ю, ѱ. (Znění rkp 2 viz v § 7, znění obou ještě v § 12.)

Je to redakce opisovači v podstatě neupravovaná.²⁷ Příznačné je, že právě v těchto dvou rkpech a v jediném dalším (8/212, skupina B-1) se čte známá důležitá věta: сѣтъ во ещѣ живи иже сѣтъ видѣли ихъ 'neboť jsou ještě živi, kdož je (tj. sv. Cyrila a Metoděje) viděli, *vivunt enim adhuc qui viderunt eos (i. e. ss. C. et M.)*'.²⁸ To znamená, že i tyto opisy pocházejí z dávného hyparchetypu, buď pořízeného ještě v době, kdy očití svědkové slovanských apoštolů ještě skutečně žili (takže nebylo důvodů k vypuštění této Chrabrovy poznámky), nebo psaného kopistou, který na staré předloze nic neměnil, ať už z úcty nebo z opisovačské pohodlnosti.

Větev B. — Výčet písmen podobných řeckým i specificky slovanských je zredigován podle cyrilice takto (rkp Savinský, 3/196 XV. bulh.—srb.): 24 písmena řecká — α, β, γ, δ, ε, ζ, η, θ, ι, κ, λ, μ, ν, ξ, ο, π, ρ, σ, τ, υ, φ, χ, ψ, ω; 14 slovanských — в, ж, з, ц, ч, ш, ѱ, ѳ, ѱ, ѱ, ѳ, ю, ж, ѱ.

²⁵ Uvádím vždy číslo rkp (nebo starého tisku) podle edice Kuevovy (v. pozn. 19), za lomítkem (/) stránku Kuevova vydání, na které se čte příslušný pasus, dále uvádím římskou číslicí století nebo arabskou rok vzniku rkp (tisku) a zkratku jazykové redakce církevní slovanštiny. Hvězdičkou na začátku (*) označuji rkpy (tisky), jež mají drobné textové odchylky, jež pak v odstavci »varianty« uvádím; přitom nepřihlížím k různostem u litery $\dot{\iota}$ (ι-ι-ι-ι), $\dot{\upsilon}$ (ογ-σ-γ-γ), $\dot{\omega}$ (ω-ω) atp., rovněž pomímám záměny liter, plynoucí jen z jazykové redakce památky, např. α-β-α-β.

²⁶ V Kuevové edici nezřetelná litera; může to být i в (b).

²⁷ Zdůrazňuji, že mám přitom na mysli úsek, pojednávající o skladu abecedy, nikoli traktát jako celek.

²⁸ Srov. Kuev, 26—28.

Skupina B-1: Začátek («Toto jsou písmena slovanská...») má tutéž formu jako u větve A, vesměs s vypsáním ДАЖЕ ДО a se správnějším Ѡ (= pův. Ѡ) jako poslední literou, např. v rkpě 4: а. в. в. ДАЖЕ ДО, Ѡ. Podle jazykových redakcí zachovaných rkpů se zdá, že jde ještě o bulharskou úpravu, jež se v hyparchetypu dostala také na Rus.

Sem patří rkpý: 4/199 XV. rus.; 8/212 XVI. bulh.;²⁹ 9/215 XVI. bulh.; 11/222 XVI. rus.; *13/227 XVI. rus.; *19/247 XVII. rus.; *25/266 XVII. rus.; *28/276 XVII. rus.; *32/287 XVII. rus.; *41/317 XVI. rus.; 51/350 XVII. rus.; *53/356 XVII. rus.; *55/363 XVII. rus.; — celkem 13.

Varianty: litera в se omylem uvádí také mezi písmeny podobnými řeckým (а' в' в'...) a na začátku řady písmen slovanských se znovu opakuje: rkp 13 (srov. rkp 26, skupina B-2); — ДАЖЕ И ДО Ѡ (místo ДАЖЕ ДО Ѡ): 19, 25; — vynecháno Ѡ: 28, 32, 55, 53 (tam je zároveň litera ѧ vypsána pouze jménem: кси), 28 (zač. abecedy zní ѧс. вѣ. ѧ. ДАЖЕ ДО ѧ); — vynecháno ѡ: 41.

Skupina B-2: Začátek je upraven taktó: а. в. в. г. д. и прочая; tím se opisovač vyhnul výslovnému uvedení posledního písmena abecedy, která tehdy se už běžně končila jinak (... *fita, izica*). Podle zachovaných rkpů se dá bezpečně stanovit, že jde o ruskou úpravu XVI. věku; základem byl hyparchetyp skupiny B-1.

Sem patří rkpý: 14/229 XVI. rus.; 15/232 XVI. rus.; 18/243 XVI—XVII. rus.; 20/250 XVII. rus.; 21/254 XVII. rus.; 23/259 XVII. rus.; 24/262 XVII. rus.; *26/269 XVII. rus.; *27/273 XVII. rus.; *29/279 XVII. rus.; *30/283 XVII. rus.; 33/291 XVII. rus.; *34/294 XVII. rus.; *35/297 XVII. rus.; *36/301 XVII. rus.; 37/304 XVII. rus.; 38/307 XVII. rus.; 39/310 XVII. rus.; *40/314 XVII. rus.; 42/320 XVII. rus.; 43/323—324 XVII. rus.; *45/330 XVII. rus.; *46/333 XVII. rus.; *47/335 XVII. rus.; *48/340 XVII. rus.; 49/344 XVII. rus.; 50/347 XVII. rus.; *52/353 XVII. rus.; 54/360 XVII. rus.; 56/367 XVII. rus.; *57/370 XVII. rus.; 58/372 XVII. rus.; *59/376 XVII. rus.; 60/379 XVII. rus.; 66/392 XVIII. rus.; 68/399 1819 rus.; 69/402 1580—1581 rus. (tisk? — srov. pozn. 24); 70/405 1621 rus. (tisk); 71/409 1637 rus. (tisk); *72/412 1776 a 1791 rus. (tisk); *73/416 1781 rus. (tisk); — celkem 41, včetně 4 nebo 5 starých tisků.

²⁹ Tento rkp má větu »nebot' jsou ještě živi, kdož je viděli«, viz výše.

Varianty: а в г д, ѱ прѡчаа, tj. bez в: 35, 59; — litera в se omylem uvádí také mezi písmeny podobnými řeckým (а' в' в' . . .) a na začátku řady písmen slovanských se znovu opakuje, zároveň se vynechává ѡ: 40; — totéž, ѡ se nevynechává, ale mezi slovanskými písmeny se snad (!) uvádí γ místo ч a na místě ϕ je mezera (nejsou-li to tiskové chyby vydání): 26; — а в в г д е ж з з н. ѱ прѡчаа: 52; — mezi řeckými písmeny se uvádí в místo в, v řadě slov. je naopak в místo в: 34; — в je místo н (na náležitém místě podle řec. abecedy je druhotvar γ): 29; ѡ místo ю: 27, 57; — konec řady slovanských liter zní . . . ѡ до ѡ: 46; — vynecháno ѡ: 73; — s místo с: 47; — ф místo ѡ a ѡ místo ф, ц místo s a naopak: 48; — vynecháno ц: 45; — v řadě písmen podobných řeckým vynecháno ι κ λ ω, v řadě slovanských зѣ je místo зцч (ѣ se na svém místě opakuje): 30; — с je místo s v řadě slovanských (mezi řec. je na svém místě také uvedeno): 36; — druhá polovina »řecké« řady zní . . . м, н, γ, ѡ, п, ϕ, с, т, нкѣ, ф, χ, псн, ѡ, slovanská řada в, ж, сѣа, ч, ш, ц, ѣ, ѡ, ѣ, ѣ, ю, юсѣ, н: 72.

Poznámka. Zajímavé jsou varianty starého tisku 72: kde hlásková platnost písmene není na první pohled jasná, uvádějí se místo pouhých liter celá jejich jména (нкѣ, сѣа, юсѣ, event. i псн); srov. dále v § 22/7. — Viz též rkp 16, zařazený ve skupině C-1 a pozn. 32.

Rukopis typu B-3: Místo zkratkového náznaku celé abecedy (tj. místo а в в даже до ѡ nebo а в в г д н прѡчаа) se uvádí abeceda v úplnosti.

Sem patří jediný rkp 12/224 zač. XVI. rus. Čte se tam — slovanská abeceda: а. в. в. г. д. е. ж. з. з. н. ѱ. к. л. м. н. о. п. ϕ. с. т. γ. ф. χ. ѡ. ц. ч. ш. ц. ѣ. ѡ. ѣ. ѣ. ѡ. ю. ѡ. ѡ; 24 písmen řeckých a 14 slovanských: Ѧ межн десѡтома подобна грѣцкнм писменом³⁰ соут сн. а. в. (sic!) в. г. д. е. з. н. ѡ. (sic!) ѱ. к. л. м. н. о. п. ϕ. с. т. γ. ф. χ. ѡ. ѱ. (sic!) а. Ѧ. по словен'скоу ѡзыкоу. снѱ. в. ж. з. ц. ч. ш. ц. ѣ. ѡ. ѣ. ѣ. ю. ѡ. ѡ.

Tato verze je recenzí typicky smíšenou. Úvod, výčet všech písmen abecedy, je samostatný. Výčet liter řeckého původu zřetelně navazuje na větev A, od rkp moskevského (č. 2) se liší jen zvýšeným počtem chyb z neporozumění: uvádí в (jež se pak opakuje jako litera specificky slovanská po druhé), a ke konci výčtu má ѱ. п. ѡ. (po druhé) místo ѱ, ѱѣ. ѣѣ. тѣ (v rkpe moskevském); následuje а, o němž lze předpokládat, že je písař pokládal náležitě za spojku (tečka patří k následujícímu číselnému údaji, v. § 13/10). Zato správně přepsal počet slovanských písmen (14) jako Ѧ. Výčet slovanských písmen je však už upraven jako v ostatních skupinách větve B. Nemůžeme sice

³⁰ Ve skutečnosti se jich uvádí více, srov. § 12.

vyložit samostatnou úpravu, kterou provedl jednotlivec opisující z předlohy větve A nezávisle na jiných opisovačích, paralelně s nimi, ani nemůžeme vyloučit, že písař užíval dvou předloh, jedné typu A a druhé typu B-1 nebo B-2, ale můžeme rkp považovat i za opis nezachovaného starého hyparchetypu, který představoval spojovací filiační článek mezi větví A a B-2.

B-4. Také i sem patří jediný rkp přechodného typu, totiž 31/284 XVII. rus. — Abecedu uvádí *а' б' в даж до ѡ*, tedy shodně s rkpy typu A a B-1; výčet liter podobných řeckým je však upraven dost samostatně (autor pravděpodobně znal řeckou abecedu): na rozdíl od ostatních recenzí uvádí navíc litery *с'* (mezi *ѣ'* a *з'*) a *ч'* (mezi *п'* a *р'*),³¹ což znamená, že písař-upravovatel něco věděl o řeckých episémech *stigma* (*sti*, staré *digamma*, *vau*) a *koppa* (tj. o *ς'* a *ϙ'*) v číselné platnosti 6 a 90. Problém, který mu asi vyplýval z předlohy ve výčtu slovanských písmen (jejich počet nebyl už v souladu s jeho zásobou grafémů) a který si ještě sám zkomplikoval zařazením *с* a *ч* mezi litery podobné řeckým, vyřešil snad tak, že výčet slovanských písmen prostě vypustil; z Kuevovy edice to není dost jasné — píše se tam: *а ѡ по словенскому языкоу. нж соут . . .* (tři tečky jsou ve vydání) a pak text pokračuje bezprostředně: *ѣ тем (? — otazník editorův) писмен сотвориа* — co znamenají tři tečky? nečitelné místo? přeskok písaře? dodatečná porucha? zaškrtání? — Protože rkp pochází ze XVII. stol., předpokládám, že vznikl úpravou z předlohy typu B-1, ač a priori nelze vyloučit ani předlohu typu A (bude to možno rozhodnout textologickým rozbohem celého rkp).

Skupina B-5: Zkratkové uvedení celé abecedy na začátku (tj. pasus *а б в даже до ѡ* apod.) se vypouští vůbec. Výčet 24 písmen podobných řeckým a 14 slovanských se shoduje s ostatními skupinami větve B.

Sem patří rkpy: 3/196 XV. bulh.-srb.; *22/257 XVII. rus.; *61/382 XVII.—XVIII. rus.; 62/385 XVII.—XVIII. rus.; 65/390 XVIII. srb.; — celkem 5.

Jde patrně o bulharskou recenzi ne mladší XV. století.

Varianty: v řadě řeckých liter je *с* místo *ο*, dále *п* místo *π*, mezi slovanskými je *с* místo *с* (vesměs chyby), řada slovanských písmen končí . . . *ш, ѡ, ѣ, ѣ, ѣ, ѣ, ю, ѡ, ѡ* : 22; — řecká řada se vynechává, slovanská má 13 písmen, přičemž *ѣ* je n.č. místě *ѣ* a tvrdý *jer* se vynechává.

³¹ Ačkoli tedy říká »24«, vypočítává jich 26.

Větev C. — Vypouští úplně výčet písmen řeckých i slovanských; důvodem k tomu byl nepochybně nesoulad archetypu nebo nejstarších hyparchetypů se stavem písma i hláskového systému opisovače. Je to tedy jiný způsob řešení kolize než máme ve větvi B.

Skupina C-1: Ponechává úvod »toto jsou písmena slovanská« a abecedu naznačuje jen začátkem (upravovatel si nevěděl rady s koncovým **Ѡ** a **ѡ**, podobně jako u B-2): **Ѡ ѡ Ѣ ѣ** (viz také ve variantech rkp 16).

Patří sem rky: 1/189 1348 bulh.; 5/202 XV.—XVI. srb. (resav.); 6/205 XV.—XVI. srb.; 7/208 XV.—XVI. srb.; 10/219 XVI. moldav.-bulh.; *16/235 XVI. rus.;³² 17/240 XVI.—XVII. rus.;³³ 67/396 1. pol. XIX.;³⁴ — celkem 8.

Je to stará bulharská úprava, vzniklá ještě před polovinou XIV. věku. V opisech se uplatnila zejména na území srbském; na Rus tato recenze ve vlastním slova smyslu nepronikla (viz pozn. 32—34).

Variant: **а в в г д е н н р р о ч Ѡ** : 16.

Skupina C-2: Vynechává se i zkratkové uvedení abecedy (»toto jsou písmena slovanská«). Poněvadž jde o neúplné texty (zvláště rkp 64 je silně zkrácen) a vesměs o rky mladé, dá se předpokládat, že jde o novou, samostatnou, zjednodušující ruskou úpravu (XVIII. stol.).

Patří sem jen dva rky: 63/387 XVIII. rus.; 64/388 XVIII. rus.

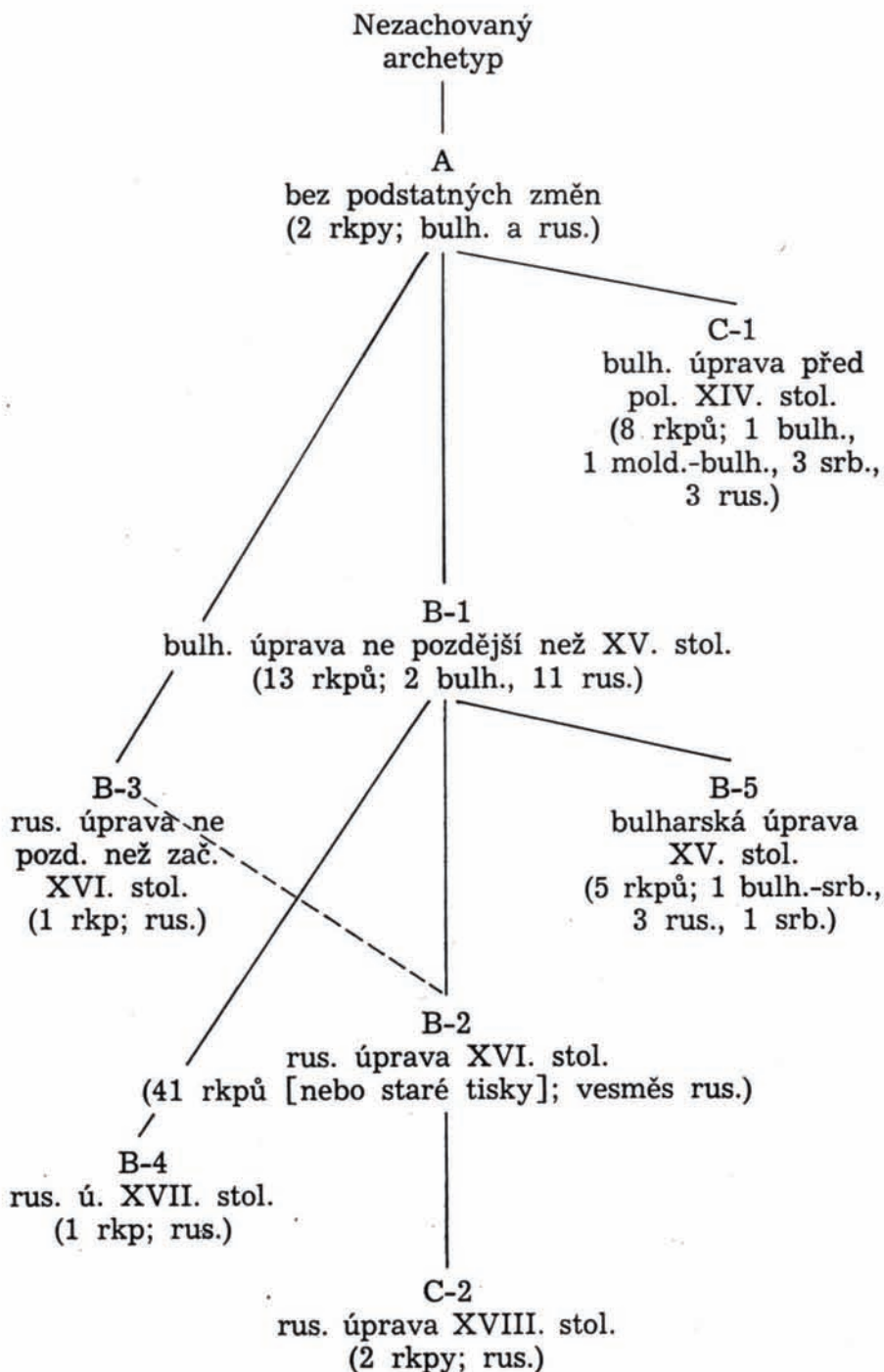
9. Přihlížíme-li tedy k úryvku s výčtem liter slovanské abecedy, lze texty Chrabra filiačně roztřídit a seskupit takto: (Viz schéma na str. 146).

K osvětlení nejstarších dějin hlaholice, tj. původního grafematického repertoáru hlaholice velkomoravského období, lze užít jen nepatrného počtu rukopisů, totiž redakce A a B-3, tedy tři záznamů; jsou to: rkp Moskevský (2/193 XV. bulh.-rus., dále zkratka *Mosk*), Solovecký č. 913 (44/327 XVII. rus., dále zkratka *Solov*) a Trojický (12/224 zač. XVI. rus., dále zkratka *Troj*) — *Mosk* a *Solov*

³² Poněvadž se textově jinak shoduje s jinými pozdními ruskými opisy (č. 27, 37, 68, tj. XVII. a XVIII. stol., skupina B-2) a také v rámci této skupiny má vlastní variantu (v. dále), dá se předpokládat, že jde o úpravu paralelní s textem B-2 a filiačně nezávislou na původním typu C.

³³ Textologicky velmi blízký č. 1 (Lavrent.), viz Kuev, 238.

³⁴ Opis pořízený z č. 1 (Lavrent.).

náleží k redakci A, Troj pak k typu B-3. — Ostatní rkpy jsou prakticky bezcenné pro výzkum hlaholice vůbec, protože buď výpočet liter upravují podle cyrilice, nebo jej vypouštějí úplně.

10. Dosavadní rekonstrukce. Badatelé, kteří správně rozpoznali, že Chrabr píše o hlaholici a že jeho spis byl také původně hlaholici napsán (srov. § 7), pokoušeli se také zjistit, které litery měl Chrabr vlastně na mysli a jaký tedy byl původní grafematický repertoár hlaholice. Vondrák a Nahtigal přijímali Chrabrovy údaje o počtu 38 liter (24 + 14) a rekonstruovali celkem v duchu tradičního pojetí hlaholice: počítali zvlášť σ a γ , nosovky и. ѣ, ѣ. и i »spřežku« ѣи — jimi psanou и . Durnovo viděl hlaholici už jasně ve světle fonologického systému staroslověnského, ale dal se svést akrostichickými azbučnými modlitbami k neoprávněné skepsi a počítal s původními 36 písmeny: »Doch konnte Chrabr, der 38 Buchstaben zählte, kaum denselben Bestand von Buchstaben im Sinne haben...« (*Das Münch. Abec.*, 33). Názoru Durnovova se přidržel v podstatě i Trubeckoj a později také Horálek, zatím co k striktnímu pojetí 38 liter se vrátil např. Tkadlčík a autor této studie.³⁵

Sám jsem r. 1956 a 1965 uváděl tuto řadu 38 hlaholských písmen:

†	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14		
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26				
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38				

Tento názor v několika podrobnostech nyní měním, jak vyplývá z dalšího.

³⁵ V. pozn. 21 a 22 a velmi dobrý přehled otázek v studii V. Tkadlčíka, Dvě reformy hlaholského písemnictví, *Slavia* 32 (1963) 340–366, kde je i podrobná bibliografie obsáhlé a porůznu rozptýlené literatury předmětu.

11. Metoda. Při zkoumání zásoby grafemů i jejich hláskové platnosti se budeme řídit těmito zásadami:

(1) Vycházet z faktů, at' už je čerpáme z Chrabra, nebo z jiných památek, a omyl nebo nesprávnost (nepřesnost) údaje pramenů připouštět jen tehdy, nutí-li nás k tomu doložená fakta jiná.

(2) Důsledně srovnávat především Chrabra a abecedarium Mnichovské (pak též Pařížské) a staré akrostichické básně, jak mezi sebou, tak s Chrabrem a s Mnichovským (i Pařížským) abecedariem.

(3) Výsledky, k nimž dospějeme, budeme konfrontovat s nejstaršími dochovanými literárními památkami staroslověnskými, hlavně s Kyjevskými listy (KL jsou asi památkou ještě velkomoravskou³⁶ nebo — mylíme-li se v té věci — stojí nesporně velkomoravské písařské škole nejbliže: jsou totiž nejen rukopisně nejstarší, ale také neprošly změnou jazykového prostředí, od českého k bulharskému nebo jinému).

12. Rekonstrukce Chrabra. Samo srovnání rkpů Chrabra vede k těmto výsledkům:

Mosk (= Kuev 2/193):	... ПИСАТИ Ѣ ГЛАШАТИ.	ѧ, Ё, Ё,
Solov (= Kuev 44/327):	... ПИСАТИ. Ѣ ГЛАШАТИѢ.	А. В. В.
Troj (= Kuev 12/224):	... ПИСАТИ. Ѣ ГЛАЖАТИ.	А ... celá abeceda (viz § 8/B-3)

Rekonstrukce: ³⁷	... ПИСАТИ. І ГЛАШАТИ	А Б В
Mosk:	ѧ, Ѣ,	Ѡ СІ СѢТЬ, ѠА,
Solov:	А. Ѣ.	Ѡ СІ СѢТЬ, ѠА.
Troj:	... Ѣ, ІА.	Ѡ СІ СОУѢ. ѧ. МЕЖИ ДЕСАТОМА

Rekonstrukce:	(ДАЖЕ) ДО Ѧ (1).	ОТЪ СІХЪ СѢТЬ	ѠѢ. (2)
Mosk:	ПѠВНА	ГРѢЧЬСКЪИМЪ ПИСМЕНЪМЪ,	СѢТЪ ЖЕ СІ
Solov:	ПѠВНА	ГРѢСКИМЪ ПИМѢНОМЪ	СѢТЬ СІИ,
Troj:	ПѠВНА	ГРѢСКИМЪ ПИСМѢНОМЪ	СОУѢ СІИ.

Rekonstrukce:	ПОДѠВНА ГРѢЧЬСКЪИМЪ ПИСМЕНЪМЪ . СѢТЬ ЖЕ СІ	
Mosk:	ѧ, Ё, Ё, ѧ, Ё, Ѡ, Ѣ,	І,
Solov:	А. В. Г. Д. Е. З. И.	І.
Troj:	А. В. В. Г. Д. Е. З. И.	Ѣ. І.

Rekonstrukce:	{ ѧ — (3) Ѡ Ѣ Ѡ Ѣ Ѡ Ѣ Ѡ (4) — (5) Ѣ
	{ А — (3) В Г Д Е З І

³⁶ Viz F. V. Mareš, v recenzi studie K. Gambera, Das glagolitische Sakramentar der Slavenapostel Cyrill und Method und seine lateinische Vorlage, Byzantinoslavica 24 (1963) 164.

³⁷ Číslice v závorce — např. (1) — označují odkazy k odstavcům § 13.

13. Komentář k rekonstrukci.

(1) Pro Ѡ (= N, znak nosové hlásky) na konci abecedy svědčí celá rukopisná tradice redakce B-1, B-3, B-4, B-5 a také i Troj; potvrzují to rky všech redakcí větve B tím, že dále na konci výčtu písmen »po slověnskemu jazyku« uvádějí na posledním místě Ѡ nebo rusizované Ѡ. Písař hyparchetypu Mosk a Solov zaměnil Ѡ za Ѡ středobulharským způsobem. Redakce B-1 (spolu s B-4 a B-5, jež jsou z B-1 odvozeny) vede k rekonstrukci *daže do*, ač je možné, že v některé předloze bylo jen *do*, jež pak umožnilo úpravu s pouhým Ѡ (jako literou) u rkpů větve A.

(2) Obrat Ѡ· МЕЖИ ДЕСАТОМА by bylo možno považovat za moravismus, protože vyjadřování číslovek 21—29 typem »čtyři-mezí-dcietma« je běžný v staré češtině, zatím co v celém materiálu pražského akademického staroslověnského slovníku je doložen jen jednou (a to v památce charvátskohlaholské, kde by archaický moravismus nepřekvapil).³⁸ Dáváme však přece jen přednost rekonstrukci Ѡ̄ (ӣ), poněvadž žádný opisovač se při přepočítávání číselné hodnoty nezmýlil (zatím co hned dále, u liter slovanských, k omylům došlo); cyrilské ӣ má platnost 8 a tak nemohlo stát v dvojmištném čísle spolu s ř, í má platnost 10, ale stávalo původně obyčejně na druhém místě (ӣ = 11 atd.); tak hlaholské číslo Ѡ̄ samo o sobě už výrazně upozorňovalo, že je třeba přepočítávat, nikoli prostě přepisovat.

(3) V Troj je zřejmý omyl. Litera Ѡ není řecká (ve smyslu fonologického systému byzantské řečtiny IX. století); kromě toho ji Troj opakuje znovu mezi písmeny slovanskými.

(4) Srov. V. Tkadlčík, *Trojí hlaholské i v Kyjevských listech*, *Slavia* 25 (1956) 200—216 a zde §§ 20/3, 22/3.

(5) V Troj je Ѡ zařazeno pod vlivem řecké abecedy a s n a d cyrilice (neřadilo-li se tam už tehdy na předposlední místo abecedy).³⁹ V hlaholici není pro toto zařazení opory: Ѡ̄ má číselnou hodnotu 500 a číselná platnost v řadě ... Ѡ̄ Ѡ̄ Ѡ̄ ... (= ... ž i ů ě ...) nemá žádné mezery. Kromě toho uvádí Troj písmeno Ѡ dále ještě jednou.

(6) Z Chrabrova textu samého nevyplývá tato rekonstrukce jednoznačně; v. dále §§ 19/6, 21/6.

³⁸ Viz *Slovník jazyka staroslověnského — Lexicon linguae palaeoslovenicae*, Praha 1958, s. v. *meždu* A/2 (Zch 1,7 Gl).

³⁹ Číselnou hodnotu v cyrilici však mělo 9.

(7) Podle přepisu litery $\overline{\text{Ѧ}}$ jako н i podle přepisu čísla 14 o něco dále by se mohlo zdát, že jde o původní $\overline{\text{Ѧ}}$ v úloze spojky i ('et'), což by uvedlo do pořádku skutečnost, že Chrabr vypočítává 25 liter, tedy o jednu více než sám předeslal. J e n z textu Chrabra to nelze řešit jednoznačně, viz však §§ 19, 20/3. — Poslední tři písmena této řady jsou — na rozdíl od ostatních — označena slabičně, jakýmiisi jmény; to svědčí o tom, že už v době a prostředí autora nebo alespoň opisovače hyparchetypu potřebovala vysvětlení (srov. poznámku k tisku č. 72 v § 8/B-2 na konci).

(8) Samo označení x^{a} stačí k bezpečnému úsudku, že jde o $\overline{\text{Ѧ}}$ (pavoukovité x); toto písmeno je v textech doloženo jen 3-4-krát,⁴⁰ a to vesměs ve slově xлѣмѣ ('collis'), podrobně v. § 21/3.

(9) Z Chrabra nelze rozhodnout, oč jde; mohla by to být litera Ѧ , viz však § 22/8. Ze samotného Chrabra nelze také s jistotou usoudit, zda opisovač položil $\overline{\text{Ѧ}}$ místo $\overline{\text{Ѧ}}$ (jemuž se podobá tvarově) nebo místo Ѧ (s nímž by bylo příbuzné funkčně, hláskově, typ Ѧома-Ѧома); viz § 22/8.

(10) Z kontextu je jasné, že jde o spojku $\text{a} +$ číslice 14; správně to pochopil opisovač (hyparchetypu) Troj, zatím co v Mosk a Solov také interpunkce ukazuje, že písaři četli místo nesprávně (interpunkční znak : — v Mosk, velké II v slově II v Solov).

(11) в je zjevný omyl, srov. sub (3) a pozn. 26.

(12) I z Chrabra lze bezpečně usoudit, že jde o náhradu litery Ѧ (= н): číselná hodnota hlaholského $\overline{\text{Ѧ}}$ i cyr. Ѧ je 30; také verše starých akrostichických azbučných básní začínají na tomto místě literou l - (srov. §§ 18, 19).

(13) Vycházíme-li právě jen z Chrabrova traktátu, je rekonstrukce ш , Ѧ jediné oprávněná: v Mosk je to jasné, písař (hyparchetypu) Solov se snažil počet liter redukovat z 15 na náležitých 14 a možná, že se při tom řídil azbučnou modlitbou Konstantina Presbytera (v. § 18), písař Troj už zřejmě upravoval znění podle pozdější cyrilice.

(14) Rekonstrukce Ѧ (= » ш «) je nejpravděpodobnější, a to i v tom případě, jestliže přihlížíme jen k rkpům Chrabra.

(15) Z Chrabra samého není jasné, oč zde jde.

⁴⁰ Jeden doklad je nepřímý: místo pavoukovitého x je omylem ω ; Tka dl-čfk , Dvoji x , 182 (v. pozn. 22).

(16) Rekonstrukce υ je celkem bezpečná: v Mosk máme prostou bulharskou záměnu $\upsilon \rightarrow \upsilon$, v Solov je ω ještě jednou o něco dále (na svém místě), cyr. υ se původně mohlo psát $\Gamma\Omega$ (srov. abecedarium Mnichovské, snímek), takže opisovač je snadno mohl zaměnit s ω . (Srov. též »klíčový« tvar jeru na hlah. desce Zvonimírově.)

(17) Bezpečné. Záznam Solov (κ) i Troj (ω) lze bez nesnází uvést na \mathfrak{m} v hyparchetypu; \mathfrak{m} bylo jedinou literou v cyrilici, již bylo lze přibližně vystihnout hlaholskou literu $\mathfrak{A} = \ddot{o}$ ($\mathfrak{A}\mathfrak{E} = \mathfrak{m}$).

(18) Písař Troj sleduje už upravené (cyrilské) pořadí, jak je známe z větve B (v. § 8), kde se obě nosovky (jusy) kladou vedle sebe na konci ($\kappa \mathfrak{A}$). Původně však šlo o »orální« $\ddot{o} +$ znak nosovosti ($\mathfrak{A} + \mathfrak{E}$).

(19) Znak \mathfrak{E} byl, jak známo, později v Bulharsku grafémem pro $\mathfrak{e} = \mathfrak{A}$ (Mosk), jež pak na Rusi bývalo nahrazováno znakem \mathfrak{u} (Solov, Troj).

(20) Součet 24 (řeckých liter) + 14 (slovanských) = 38 (celkem) souhlasí. Avšak skutečný počet uváděných liter souhlasí jen v Solov a Troj u liter slovanských (14); »řeckých« písmen uvádějí všechny tři rkpy více než 24, Mosk pak vypočítává slovanských písmen 15; srov. § 19.

14. Abecedarium Mnichovské (abecedarium Monacense, dále zkratka *Mon*) bylo fotograficky po prvé vydáno Trubeckým a Durnovem v Byzantinoslavica.⁴¹ Trubeckoj podal základní informace o památce a jejím průzkumu (starý snímek měl už Jagić, ale zapomněl, odkud a od koho jej dostal), Durnovo podal zevrubný rozbor. Od té doby byl snímek mnohokrát reprodukován; ovšem kvalita fotografie z r. 1929 a reprodukce z r. 1930 dnes už nevyhovuje. Proto jsem prostudoval přímo originál a dal pořídít novou fotografii, která je zde uveřejněna (viz Obr. 1.).⁴²

Abecedarium Mnichovské obsahuje v osmi řádcích (4 + 4) obě slovanské abecedy, nejprve cyrilskou, pak hlaholskou. Je připsáno na posledním listě (150b) pergamenového kodexu XI. věku (latinská *Carmina Hroswithae*); abecedarium zabírá menší spodní polovinu stránky, nad ním je ještě 15 řádek latinských veršů. Formát ko-

⁴¹ N. Trubetzkoy, Das »Münchener slavische Abecedarium«, Byzantinoslavica 2 (1930) 29–31; — Durnovo, ibid., 32–41 (srov. pozn. 22).

⁴² Děkuji Bavorské státní knihovně v Mnichově za ochotu, s kterou mi byl rukopis poskytnut ke studiu, i za zhotovení velmi dobrého snímku.

dexu je 4°,⁴³ rozměr listu s abecedariem je 15,5 × 23,5 cm, abecedarium zaujímá plochu 11 × 7 cm. Původně se rukopis choval u sv. Jimrama v Řezně. Nyní je uložen v Bavorské státní knihovně (Bayrische Staatsbibliothek) v Mnichově, sign. Clm 14 485. Trubeckoj se domníval, že abecedarium není starší než z XII. stol. (Byzsl., str. 31). Durnovo (ibid., 32) datuje latinskou část kodexu X.—XI. stoletím, ale soudí, že abecedarium bylo vepsáno podstatně později; bližšího datování se zdržuje.

Mám za to, že nechybíme, položíme-li písmo abecedaria do 2. pol. XI. věku, ne j později snad na začátek stol. XII. Duktus hlaholice směřuje zřetelně spíše k hranatosti, ale zdaleka nejde ještě o krystalický typ hranatý:

Hlaholské litery: (to jest v přepise:)	připomínají formy: ⁴⁴
ϣ	ч Kij
ϣ̄	ж Kij Prag
ϣ̇ ϣ̈ ϣ̉ ϣ̊ ϣ̋ ϣ̌ ϣ̍ ϣ̎ ϣ̏ ϣ̐ ϣ̑ ϣ̒ ϣ̓ ϣ̔ ϣ̕ ϣ̖ ϣ̗ ϣ̘ ϣ̙ ϣ̚ ϣ̛ ϣ̜ ϣ̝ ϣ̞ ϣ̟ ϣ̠ ϣ̡ ϣ̢ ϣ̣ ϣ̤ ϣ̥ ϣ̦ ϣ̧ ϣ̨ ϣ̩ ϣ̪ ϣ̫ ϣ̬ ϣ̭ ϣ̮ ϣ̯ ϣ̰ ϣ̱ ϣ̲ ϣ̳ ϣ̴ ϣ̵ ϣ̶ ϣ̷ ϣ̸ ϣ̹ ϣ̺ ϣ̻ ϣ̼ ϣ̽ ϣ̾ ϣ̿ ϣ̿̄ ϣ̿̈ ϣ̿̊ ϣ̿̋ ϣ̿̌ ϣ̿̍ ϣ̿̎ ϣ̿̏ ϣ̿̐ ϣ̿̑ ϣ̿̒ ϣ̿̓ ϣ̿̔ ϣ̿̕ ϣ̖̿ ϣ̗̿ ϣ̘̿ ϣ̙̿ ϣ̿̚ ϣ̛̿ ϣ̜̿ ϣ̝̿ ϣ̞̿ ϣ̟̿ ϣ̠̿ ϣ̡̿ ϣ̢̿ ϣ̣̿ ϣ̤̿ ϣ̥̿ ϣ̦̿ ϣ̧̿ ϣ̨̿ ϣ̩̿ ϣ̪̿ ϣ̫̿ ϣ̬̿ ϣ̭̿ ϣ̮̿ ϣ̯̿ ϣ̰̿ ϣ̱̿ ϣ̲̿ ϣ̳̿ ϣ̴̿ ϣ̵̿ ϣ̶̿ ϣ̷̿ ϣ̸̿ ϣ̹̿ ϣ̺̿ ϣ̻̿ ϣ̼̿ ϣ̿̽ ϣ̿̾ ϣ̿̿	слхкрѡцкѣ N Prag Mar Cloz Vind Vind As As Achr Euch homiliář Lublaňský hom. Lubl., zl. sv. Tekly

Také cyrilské litery se hlásí do XI. století, zejména Б, Е, Ж, И, М, Ѡ, Ѣ, Ѥ, Ѧ (tedy i všechny ty, u nichž horní a dolní polovina jsou jen ve velmi staré cyrilici stejně veliké: Б, Е, Ж, И, К, Ю); М dokonce vzdáleně připomíná *m* napsu Samuilova.

Jen ojediněle zde tedy máme v hlaholské části abecedaria formy, jež jsou běžné teprve v památkách charvátských XII (-XIII.)

⁴³ Srov. Catalogus codicum latinorum Bibliothecae regiae Monacensis, sec. A. Schmelleri indices composuerunt C. Halm, F. Keinz, G. Meyer, G. Thomas, tomi II pars II, Monachii 1876, 179.

⁴⁴ Zde i dále používám zkratk stsl. památek podle Slovníku jazyka staroslověnského — Lexicon linguae palaeoslovenicae, Praha 1958— (I. díl má datum 1966), str. LXII—LXXIII; jen Kyjevské listy zkracují kromě Kij někdy také KL.

věku (Vind, hom. Lubl., zlomek sv. Tekly; litery а, б, в, г, д, е, ж, з, и, ѿ). Za důležité považují, že písmo jako celek působí nejspíše dojmem Prag s mírným posunem směrem ke Cloz a Vind, tedy jako hlaholice velmi starého typu s mírným vývojem směrem k hranatosti.⁴⁵ — V cyrilici nás vlastně žádná litera nenutí opouštět srovnání s tvary rukopisů XI. věku.

Durnovo správně konstatuje, že písař abecedaria neznal ani hlaholici ani cyrilici (l. c., 32); písmo je spíše omalováváno, kopírováno, než psáno rukou vypsanou v těchto abecedách, některé litery jsou zřejmě více nebo méně zkomoleny (např. cyr. м, ѡ, ц, ѣ, ѥ, hlah. ѿ, ѡ; hlah. ш je napsáno obráceně). Nelze tedy vyloučit, že záznam sám je pozdější, ale představuje písmo kopírované z předlohy XI. století.

15. Přepis abecedaria Mnichovského (snímek viz Obr. 1).

Cyrilská část:

řádek 1 а в в г д е ж з и ѿ
 2 ѣ к л м н о п р с т
 3 оу ф х ѡ ?(1) ц ч ш ѣ
 4 ѡ ѣ ѣ ѣ (2) ю ѡ Δ (3) ѡ (4)

Celkem 38 liter.

(1) Samo o sobě nejasné; srov. §§ 20/2, 22/7. — (2) Pavoukovité x. — (3) Δ = е (jе), typ známý např. ze Supr, Chil, Sluck. — (4) ѡ = jе (е), známé z těchže památek (v Supr a Sluck Δ = е, ѡ = jе, v Chil je tomu naopak).

Hlaholská část:

řádek 5 † Ѳ ѳ Ѵ ѵ Ѷ ѷ Ѹ ѹ
 cyr. přepis: а б в г д е ж з ѿ
 řádek 6 Ѱ ѱ Ѳ ѳ Ѵ ѵ Ѷ ѷ Ѹ (1) ѹ Ѻ
 cyr: přepis: і н ѣ к л м н о п р
 řádek 7 ѻ Ѽ ѿ ѡ Ѣ ѣ Ѥ Ѧ ѧ Ѩ (3)
 cyr. přepis: с т оу ф х ѡ (2) ц ч ш
 řádek 8 ѩ Ѫ ѫ Ѭ ѭ Ѯ ѯ Ѱ ѱ Ѳ ѳ Ѵ ѵ Ѷ ѷ Ѹ ѹ Ѻ ѻ Ѽ ѿ ѡ Ѣ ѣ Ѥ Ѧ ѧ Ѩ (6)
 cyr. přepis: ѣ ? (4) і ѣ ѣ x (pav.) ö ю N (6)

Celkem 39 liter.

⁴⁵ K vcelku podobným výsledkům dospěl už Durnovo, o. c. (v. pozn. 22), 34—35; — snad poněkud podcenil náznak vývoje směrem k hranatému duktu.

(1) Zkomoleno. — (2) Obrácené (původní podoba?) "и"; viz §§ 20/2, 22/7. — (3) Napsáno obráceně, ale i podle číselné hodnoty má být ш. — (4) Samo o sobě nejasné; viz §§ 20/2, 22/7. — (5) Zkomolená podoba ⚡ , asi toho tvaru, který známe z Prag. — (6) ⚡ bylo původně znakem pro nosovou hlásku (N), teprve až v Bulharsku (tedy po období velkomoravském) byla vytvořena dvojice $\text{⚡} = \text{e}$, $\text{⚡} = \text{jé}$.

Cyrilská část odpovídá téměř přesně části hlaholské; výjimky jsou jen dvě: v cyrilské řadě chybí ekvivalent litery ⚡ (cyrilice skutečně neměla třetí znak pro i)⁴⁶ a jsou vzájemně vyměněny litery $\text{⚡} - \text{P}$ a $\text{ю} - \text{я}$. Tato výměna je zcela pochopitelná: v hlaholici šlo o grafémy pro $\text{ö} - \text{ü} - \text{N}$ ($\text{⚡} - \text{P} - \text{⚡}$), tedy »alterované« orální vokály jdou v abecedním pořádku (napřed o, pak u) a po nich následuje znak nosové hlásky; u cyrilských ekvivalentů však jde napřed orální vokál ю a po něm obě nosovky spolu (napřed jus velký, po něm jus malý).

16. *Abecedarium Pařížské* z XII. století (*abecedarium Parisiense*, dále zkratka *Par*). Reprodukci viz na Obr. 2⁴⁷. Na rozdíl od Mon má Par jen 31 liter, a to jen hlaholských; žádné písmeno tu není navíc, chybějí tyto grafémy: M , ⚡ , Q (tj. h, oy, w), dále »záhadná« litera mezi w a u, pak ⚡ (⚡), jeden jer, snad měkký⁴⁸ a ⚡ ; ⚡ (ö) a ⚡ (N) jsou spojeny — pozdějším způsobem — ve znak jediný. — Kromě písmen jsou v Par uvedena v horním řádku také jejich slovanská jména, a to v přepise latinkou, pravopisem románského typu (*af, bóbobi, uédde, glágoli, dóbro, hiéft, giuete, zéllo, zémia* atd.)

Zvláštnosti Par jako celek vyložíme nejlépe tímto předpokladem: Jde o druhý opis, pořízený písařem neznalým ani hlaholice, ani slovanských jmen liter. Kopíroval z předlohy psané písařem, jemuž běžným písmem byla již cyrilice nebo který se s cyrilicí aspoň seznámil; také on psal jména písmen latinkou. Tento hyparchetyp

⁴⁶ Různé hlaholské grafémy pro i přepisují podle vžitě Jagíčovovy transliterace, ač vlastně správná není. Funkční rozlišení cyrilského i a l zavedl pro transkripci hlaholských textů právě teprve Jagić (v cyr. rkpech jsou i a l jen individuální písařské varianty). Srov. F. V. Mareš, v recenzi na *Evangelium Assemani, Codex Vaticanus 3. slavicus — Evangeliiar Assemanův...*, díl II, vyd. J. Kurz, Praha 1955, — *Slavia* 26 (1957) 408—410.

⁴⁷ Faksimile vydal B. Kopitar, *Glagolita Clozianus*, Wien 1836; — pak reprodukováno často, např.: Vajs, *Rukovět'*, 11; — Hamm, *Stsl. gram.*, 10; — zde reprodukuje podle Vajse.

⁴⁸ V reprodukcích není zcela zřetelné, zda jde o ⚡ nebo ⚡ ; není to pravděpodobně jasné ani v originále.

vznikl na podkladě asi celkem dobrého (správného) originálu. Archetyp byl bulharský, z XI. nebo XII. stol.; svědčí o tom nedostatek epenthetického *l'* v slově *zémia*, stopy po jerech v slovech *reci* = *rci* a snad *faraué* = *črbvb* (v obou případech by sice byly vznikly opticky podivné konsonantické skupiny, ale v slově *faraué* je nad jerem dokonce znamení přízvuku), jakož i odlišení *y* od *i* v slově *muflíte* = *myslíte*. Asi už v archetypu byla jména liter psána laticínou.

Vynechání dřvu ($\mathcal{A} = h$) odpovídá běžné cyrilské praxi, pochází tedy z hyparchetypu (nelze se domnívat, že písař archetypu, který zachoval pavoukovité *x* a jméno litery *pe*, by byl vypustil dřvu). — Jméno litery \mathfrak{B} , totiž *ižei* (*ifei*), je prostou písařskou chybou: je to diplografie slova *iže* (*ife*), názvu litery předchozí (\mathfrak{P} — *ife* = *iže*) + jméno *i*; názvy jsou literám přiděleny už podle cyrilského úzu (srov. §§ 20/3, 22/3 a pozn. 8, 46). Lze tedy chybu nejspíše připsat na vrub prvnímu opisovači (hyparchetypu).⁴⁹ — Pod jménem *hic* je litera \mathfrak{P} (= *v*), není to *ižica* (tj. není to \mathfrak{C} = *v*), ta nikdy tuto podobu nemívá. Archetyp zde měl (na rozdíl od Mon) \mathfrak{C} -*ykʷ* místo \mathfrak{B} -*ukʷ* (tj. *v* místo *ʷ*, srov. § 19/6). První opisovač vyslovoval už \mathfrak{P} a \mathfrak{C} stejně, nad literou \mathfrak{C} (= *v*) měl napsáno (*h*)*ic* (staré jméno *ykʷ-ukʷ*); proto z neporozumění sem přemístil písmeno \mathfrak{P} , které v archetypu měl o něco dále (srov. Mon), považoval hlaholské \mathfrak{P} za »*ikʷ*«-*ukʷ*; nevěděl totiž dobře, co si počít s třetím hlaholským *i* (§ 20/3).

Konec abecedy byl nejasný také už písaři hyparchetypu; to, čemu nerozuměl, pokusil se upravit, a není vyloučeno, že ještě i druhý písař přidal své; »dilo« obou opisovačů tu nelze vždy přesně rozhraničit. Zmátla jej grafika *hier* = *jer* i *xěr* (románským pravopisem mohlo být psáno obojí stejně, srov. *hieft* = *jest*). Proto *xěr*, tj. \mathfrak{K} (= *χ*) položil místo tvrdého *jeru*. Pavoukovité *x* (\mathfrak{C}) považoval za \mathfrak{Q} (= *w*);⁵⁰ jeho jméno (*ot*) ponechal na svém místě, takže se dostalo nad pavoukovité *x*. Literu *ot* (tj. \mathfrak{Q} = *w*) v důsledku toho vynechal, zato jméno pavoukovitého *x*, to jest *xlě* (srov. \mathfrak{X} v Solov, § 11), položil na konec abecedy, přičemž *hle* bylo zkomoleno v *hie* (lat. *i* se píše

⁴⁹ V archetypu bylo: \mathfrak{P} — *i*, \mathfrak{B} — *iže*; opisovač hyparchetypu ponechal pořadí grafémů a zaměnil název *i* za *iže*; pak — podle předlohy — napsal k \mathfrak{B} znovu *iže*, omyl zpozoroval a »opravil« jej ještě doplněním *i*; vzniklo tedy *iže-i*.

⁵⁰ Záměna \mathfrak{C} - \mathfrak{Q} (= *w*) je dobře doložena v Sin, kde je v Ps 71,3 *ōlʷmi* místo *xlʷmi* ('colles').

bez tečky a liší se od *l* jen výškou; to jde spíše na vrub druhého opisovače). Jistě první opisovač, který ještě slovanštině rozuměl, spojil ⚡ a € v jediný znak ⚡€ (= ⚡);⁵¹ od těchto grafémů se však ztratily názvy a ⚡€ (= ⚡) se dostalo pod zmíněné *xlē* = *hle > hie. Jeden jer byl podle pozdějšího bulharského ztotožňování vynechán a tak se pod jeho slovní označení předsunulo ⚡ (= ⚡), jehož jméno bylo v řadě přebytečné a vypustilo se. Název *peller* nad jerem vznikl kontaminací *pe* + *i* + *ier* (*ii* > *ll*). Přitom *pe* jako jméno litery zůstalo také i na svém místě za *ot* (viz §§ 20/1/2, 22/7), ale sama »záhadná« litera byla vypuštěna, čímž se pod pojmenování *pe* automaticky posunulo následující ⚡ (= ⚡ ; srov. Mon); písmena *č*, *š* a *ju* (tj. ⚡ - *šaraué* = *črvvb*, ⚡ - *ša* = *ša* a ⚡ - *iufz* = *jusb*, nepatřilo-li toto jméno k nosovkám) zůstala bez poruchy.

Tento složitý proces lze v přehledu znázornit asi takto (řada názvů písmen je vcelku archaičtější než grafémy samotné):

Pořadí v abecedariu:	Jméno litery (= Přepis:)	Litera hlah: (=cyr.:)	Vysvětlení k jménu:	Vysvětlení k liteře:
20	tordo (= <i>tvrdō</i>)	⚡ (= ⚡)	původní	původní
21	hic (= <i>ykvb/ukvb</i>)	⚡ (= ⚡)	původní	litera vynechána, na její místo přesunuto ⚡ z položky 28
22	fort (= <i>frvbtv</i>)	⚡ (= ⚡_1)	původní	původní
	—	—	Jméno i litera přesunuty dále na 27 místo zmatením jmen <i>hier</i> (= <i>xěrv</i>) a (<i>h</i>) <i>ier</i> (= <i>jev</i>)	
23	ot (= <i>otv</i>)	⚡ (= <i>pa-vouko-vité x</i>)	původní	Litera vynechána; na její místo přesunuto ⚡ pro tvarovou podobnost; jeho název <i>xlē</i> > <i>hie</i> odsunut na konec abecedy (položka 31)

⁵¹ ⚡€ v tomto abecedariu nebylo; i v Mon je sekundární.

Pořadí v abecedariu:	Jméno litery (= Přepis:)	Litera hlah: (= cyr.):	Vysvětlení k jménu:	Vysvětlení k liteře:
24	pe (=pě)	ϣ (=u)	původní	Litera vynechána; na její místo postoupilo následující ϣ (=u)
			název vynechán	Litera postoupila pod jméno <i>pe</i>
25	<i>faraué</i> (=črbvb)	⚡ (=u)	původní	původní
26	ʃa (=ša)	Ш (=ш)	původní	původní
27	hier (=xěrb)	⚡ (=x)	Název i litera jsou původní, ne však na tomto místě; byly sem přesunuty zmatením jmen <i>hier/(h)ier</i> (=xěrb/jerb)	
28	pellér (=pě+i+jer)	⚡ (=b) viz pozn. 48	Zkomolené jméno vzniklo stažením názvu tří liter: pě+i+jer (ϕ ₂ + i + b)	Litera pě (ϕ ₂) vynechána. Litera i (⚡) přemístěna pod <i>hic</i> ; položka 21. Obě jerové litery považoval písař za stejné, ⁵² tj. za opakování téhož znaku, proto napsal <i>jer</i> jen jednou (v. pozn. 48)
29	hier (=jerb)	⚡ (=k)	Poslední ze tří »(h)ierů«, tj. <i>xěrb</i> , <i>jerb</i> , <i>jerb</i> (=x, b, b)	Měkký <i>jer</i> asi vynechán; viz vysvětlení u předchozí položky 28 a pozn. 48; na jeho místo postoupilo následující ⚡ (=k)
			název vynechán	Litera postoupila pod jméno měkkého <i>jeru</i>
	—	—	Název posunut na konec abecedy (<i>xlě=hle</i> > <i>hie</i>), v. položka 31	Litera ⚡ posunuta pod ot, položka 23; písař pokládal obě písmena za opakování téhož znaku

Pořadí v abecedariu:	Jméno litery (= Přepis):	Litera hlah: (=cyr.):	Vysvětlení k jménu:	Vysvětlení k liteře:
30	iuſz (= <i>juſz</i>)	Ѣ (=ю)	Jméno původní nebo patřilo vlastně nosovkám?	původní
31	hie (= <i>xlě</i>)	ⱭⱣ (=тѣ)	Název pavoukovitého <i>x</i> přesunut sem; viz výše	Litera Ɑ podle tvarové podobnosti umístěna pod <i>ot</i> ; v. položku 23
			Název chybí; snad kontaminován s předchozím <i>juſz</i> ?	Ɑ a Ᵽ spojeny v ⱭⱣ (=тѣ) a posunuty zpět pod název <i>hie</i> (= <i>xlě</i>)

Pro nás je zejména důležité, že abecedarium Pařížské potvrzuje existenci grafémů Ɑ, pě a *xlě* (*xlъ*), jakož i skutečnost, že byly řazeny až za řeckou část abecedy, ke konci:

17. Akrostichické abecední básně. Za nejstarší z nich považují azbučnou báseň z rukopisu Státní veřejné knihovny Saltykova-Ščedrina v Leningradě (sign. Q I 1202);⁵² z ní byla odvozena slovanská jména písmen. Báseň se však bohužel končí u litery *t*, v cyrilských opisech se ztratil i verš s dřevem; tak pro naše účely neskýtá tato báseň vlastně téměř žádný potřebný materiál. V úvahu připadají tři jiné azbučné básně: (1) *Azъ словотъ simъ moljо se Bogu*, nejstarší rukopis z XII.-XIII. stol., bývá nazývána Konstantinovou

⁵² Je dobře možné, že v předloze stejné byly (srov. např. Chrabr-Mosk); nebo stejné nebyly, a proto pisar napsal »kompromisní« tvar, o němž je nsnadno rozhodnout, zda je to *ъ* nebo *ь*.

⁵³ Viz stat' v záhřebském Slově (zde pozn. 8). Nedávno byla uveřejněna studie N. S. Demkové — N. F. Droblenkové, К изучению славянских азбучных стихов, Литературные связи древних славян, Труды отд. др.-русс. лит. 23 (Ленинград 1968) 27—61. — Na své základní myšlence neměním nic;

(asi Konstantina Presbytera, srov. dále), zkratka *Konst.* — (2) *Azъ тебѣ припадају, милостиве*, nejstarší rkp z XIII. stol., bývá nazývána Anonymní, zkratka *Anon*, variantní rkp *Anon-var.* — (3) *Azъ во-скресохъ отъ мертвыхъ*, nejstarší rkp z r. 1492, nazveme ji Sobolevského, zkratka *Sob.*⁵⁴ — (4) K těmto básním můžeme přiřadit i prozaické věty z tzv. *Slova sv. Cyrila Filosoфа, učitele slovanského národa*, nejstarší rkp z XIII.—XIV. věku,⁵⁵ dále zkratka *Cyr.*

Jen o jediném z těchto textů bylo a někdy dosud bývá vyslovováno mínění, že je cyrilometodějského původu, totiž o *Konst.*⁵⁶ Domnívám se, že cyrilometodějského původu určitě není, neboť zřetelně reflektuje stadium, kdy už působila obtíže hlásková platnost starých grafémů, jež později vyšly z užívání (v. dále §§ 20, 22).

18. Přehled akrostichů.⁵⁷

zejména považují druhou polovinu básně (v Sobolevského textu od litery *n* včetně) za nesourodou a sekundární. Snad by bylo možno pomýšlet i na to, že původní báseň buď končila na konci řeckého pořadí (tj. u litery ω) nebo, spíše, že část abecedy za ω byla brzy méně srozumitelná (srov. § 16), a tak upadla v zapomenutí dříve, než byla z této abecedy vzata jména liter. Je totiž nápadné, že právě v té části abecedy, pro níž neznáme pokračování této básně, jsou pojmenování liter vesměs jen slabičná (*ci, ša, štb-šta, př, xlъ-xlě*) nebo podivná, nejasného významu (*jerъ, jerъ, jusъ*, sem by bylo možno přiřadit i *frbtъ* a *xěrvъ*). Výjimkou je jen *črvъ* a snad *xlъmъ* (podle velmi pravděpodobné dedukce Tkadlíčkovy název pavoukovitého *x*) a *jatъ*, jestliže je to vlastně *jadъ*, srov. *Chrabr* na začátku. Ohlasy této akronymické básně máme také u *Chrabra* ve výčtu příkladů, jak není možné psát slovanská slova řeckými písmeny (v. např. *Mosk, Kuev*, str. 192, ř. 4—5). Některé zjednodušené verše, zbažené básnické povahy, jsou převzaty do *Slova sv. Cyrila Filosoфа*, v. *Kuev*, 169, ř. 19—32 (též v jiné verzi, str. 172, ř. 6—10 — pokaženo a pozdější). — Nový vážný důvod, abychom tuto báseň pokládali za velmi starou, viz zde v § 20/3.

⁵⁴ Přehled vydání a studií o těchto textech viz *Azbučná báseň* (pozn. 8), 5—8 (§§ 2—5) a 10 (§ 10).

⁵⁵ Srov. pozn. 53 ke konci.

⁵⁶ FVM, *Azbučná báseň* (pozn. 8), 5—6.

⁵⁷ Podle vydání: *Konst: П. А. Лавров, Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности, Ленинград 1930, 199—200; — Anon (i Anon-vari): А. И. Соболевский, Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии, I: Древние церковнославянские стихотворения IX—X веков, С.-Пб. 1910, 13—17; — Sob: *ibid.*, 30—33; — *Cyr: Kuev*, 167—172.*

Po-fadi:	Litera:	Konst:	Anon:	Odcshlyky Anon-var:	Sob:	Syr:	Odkazy ke komentāfi:
1	ч (а)	дзгъ	дзгъ		дзгъ	дзгъ	
2	ѣ (б)	бѡжѣ	бѡурѣз		бѡгѡрѣшнѡ	бѣ	
3	чр (в)	вѣдѣлѣнѣгѣ	вѣ		всѣленнѣгѣ	вѣ ^д вѣ	
4	го (г)	гѡспѡдд	гѡрѣхѡвѣнѣгѣ	гѡрѣнѣ	гѡрѣшнѣгѣ	гѣгѣ	
5	дѡ (а)	дд	дѣснѣцѣю		дѡстѡннѣгѣ	дѡбрѡ	
6	э (е)	нѡжѣ	нѡгдд		нѣнѣ	нѣмѣ	
7	дѡ (ж)	жнѡвѡушнѣнѣгѣ	жѣтнѣ		жнѡвѡушнѣ	жнѡвѡтѣ	
8	ѡ (з)	зѣкѡ	зѣкѡ		зѣкѡ	зѣкѡ	
9	ѡ (з)	зѡконѣ	зѡбѡуѣнѣшѣгѡ		зѡконнѣнѣ	зѣлѣдѣ	
10	ѡ (н)	нѣжѣ	нѣзѡбѣн		нѣжѣ	нѣжѣ	§ 22/3
11	ѡр (и)	н	нѣзѣснѣннѣ		н	н	§ 22/3
12	нр (б)	лѣтнѣтѣ	лѣтѣнѣ	—*	—*	лѣтѡнѡу	* (1)
13	кѣ (к)	кѣ	кѡвнѣкѣ		кнѣжнѣ	кѡѣ	
14	ѡ (а)	нѡднѣ	нѡвѣцд		нѡднѣ	нѡднѣ	
15	нѡ (н)	нѣнѡстнѣ	нѣнѣгѡрѡ	нѣзѡнѣнѣцѡ	нѣнѡстѣ	нѣнѣсѣлѣкѣ	

Po-radī:	Lītera:	Konst:	Apon:	Odzīvēļu Apon-var:	Sob:	Syr:	Odkazy ke komentāti:
16	Ф (н)	нѣ	нощю		на	на	
17	Ѡ (о)	отъче	очи		оно	они	
18	҃ (и)	просѡдигоуемоу	простри	—	покинь	пидгоу	
19	б (р)	рѡчѣ	рѡчѣ		ри	рѡчѣтѣ	
20	Ѡ (е)	синоу	сѣдѡи	сѣси	со	слово	
21	од (г)	тъи	трѣпетомѡ		творѡи	трѣновѡнѡ	
22	Ѡ/ѡ (у/оу)	упостѡкѡ	упостѡкѡ		уже ('iam')	оудрѡнѡ	
23	Ѡѡ (ѣ ₁)	ѣдрѡшѡ	ѣдрисѣвоуѡ	ѣдрисѣвоуѡ	ѣдворѡ ('Thabor')	ѣдрѡшѡ	§ 22/7
24	Ѡ (х)	херѡвскѡу	хѣрѡвѡнѡнѡ сѣю		христѡ	херѡвѡнѡнѡ	
25	Ѡ (ш)	о, частѡнѡнѡ	о, прѣсѡвѡтѡдѡ*		отвѣзѡдѡтѣ	—**	*(2), *(3)
26	Ф (ѣ ₂)	печѡлѡ	пѣсѡнѡнѡ	пѣсѡнѡ	—*	—*	*(4) »рѣк (5) § 22/7
27	Ѡ (ц)	цѣломоу дрѡнѡ	цѡрѡ		цѡрѡ	цѡрѡ	
28	Ѡѡ (ч)	чио дѣтѡ	чинонѡлѡ	вѣ чинѣхѡ*	чѣстнѡе	чѣстѣнолѡвоуѡ	*(6)
29	ш (ш)	шѣстокоуѡдѡтѣ	шѣствѡнѡ	шѣствѡнѡ	шѣствѡуѣтѣ	шѣстокоуѡнѡнѡ	

Po- radi:	Litera:	Konst:	Anon:	Odcyľky Anon-var:	Sob:	Cyr:	Odkazy ke komentarři:
30	o8 (ъ)	—**	—**	г҃дд*	г҃дд* primo	фромъ*	*je-ть (5) **(7)
31	o8 (ън)	—**	—**	р҃дднн*	г҃дд* secundo	—**	*je-ть (5) **(8)
32	ц (циѣ)	шкствоуѣ	—	цѣд҃р҃нн*	ч҃лвѣк҃ѣ*	цо (= ч҃л҃то)	*(9) § 22/4
33	рр (і)	ннннн	ннннн	—*	—***	Е҃КЕ (і҃КЕ, т҃і. jize, nom. pl.)**	*(4), **(10) ***STOV. (12) § 22/3
34	у8 (ъ)	—**	—**	ф҃г҃т҃н҃ц҃ѣ*	г҃дд* tertio	—**	*jerv (5) (rus. ѿ = e) **(7)
35	д (ѣ)	дѣѣ	дѣѣ	—*	ѣѣѣ	дѣѣ	*(11)
36	ѣ (равоу- ковіѣ x)	х҃дддд	х҃дддднн	—*	—*	—*	*(4) § 22/6
37	ѣ (ѵ)	ю҃КЕ (= І҃К҃Е)	Е҃О҃КЕ - Ю҃КЕ** (= І҃К҃Е)	—*	—*	—*	*(11) **(12)
38	р (ю)	ю҃нн	ю҃КЕ (= 'iam')	—*	—*	ннннннн	*(11)
39	ѣ (N)	дз҃д҃ннн	дз҃д҃ннннн	дз҃т҃тн	ю҃КЕ*	Е҃СТЕ (= І҃К҃СТЕ)	*(13)

Komentář:

(1) Příklad dodatečného vynechávání verše k písmeni *děrv*, jak tomu bývá u cyrilských opisovačů (podobný případ je i v nejstarší akronymické básni Q I 1202, v. pozn. 23).

(2) Sobolevskij (a snad i Lavrov?) zjednodušuje pravopis; v rkpe je pravděpodobně *w* ; v každém případě je jisté, že jde o *ō* v interjekci (srov. pozn. 7,8,9).

(3) Vynechání tak běžné litery svědčí o tom, že text byl v těchto místech skutečně upravován, a to s jistými rozpaky opisovače: srov. Par (§ 16), a kromě toho je zde slovo *wmm* pro literu *ō* (poř. č. 17) psáno podle pozdější praxe s *w* ; srov. též FVM, *Azb. báseň*... (pozn. 53), str. 13—14.

(4) Zastaralá a v cyrilici neznámá litera vypuštěna.

(5) Archaické litery, jejichž hlásková platnost byla už nejasná, se často vyjadřují v akrostichu slovy, začínajícími celým slabičným jménem písmena (srov. též §§ 8/B-2 pozn. na konci, 13/7). Podobně je tomu u *jerů* i u *y* (*jery*), protože těmito hláskami nezačínalo žádné slovo.

(6) Věta zní: *činomъ mę pričti, milostive, ...* (Anon) a *vъ činěxъ mja pričti, milostive, ...* (Anon-var); ve společném archetypu byl pravděpodobně bezpředložkový lokál, tj. *činěxъ mę pričti, milostive, ...*; archaický prostý pád odstranili oba opisovači, každý jiným způsobem, řešení Anon-var však porušuje akrostich.

(7) V Konst a Anon *n e b y l o* veršů pro *jery* (nejspíše proto, že se nevyskytovaly na začátku slov).

(8) Již ze srovnání těchto památek vyplývá, že »spřežka« *ѣѡ* (*ъи*) = *y* v abecedě původně místo neměla. Srovnání s Chrabrem a s Mon i Par to potvrzuje. V Anon-var a v Sob je to pozdější, dodatečná vsuvka; srov. § 20/3.

(9) *шедрѣи* je umístěno v Anon-var mezi *šestviiju* a *egda*, tj. mezi *ш* a *ъ* ; podobně v Sob je *čelověkъ* mezi *šestvuetъ* a prvním *egda*. Verš pro *ш* se začíná v Konst hláskou *š-*, podle bulharské výslovnosti a tradice (*št*, na Rusi *šč*). Není asi nahodilé, že v Sob verš začíná od *č-*;

lze to chápat jako náznak ruské (východoslovanské) střídnice za psl. **tj/kt(gt)*. Zajímavý je také variant uvedený Sobolevským (o. c., str. 32, pozn. 3): je tam přesmyknut slovosled a verš začíná slovem *tečaše* — je to stopa pojetí »št«? Srov. § 22/5.

(10) Umístěno omylem až za *к* (так), snad kontaminací s *иже*(?); srov. bod (12).

(11) Písaři se ve zmatku tohoto úseku neorientovali; proto vynechávali verše pro litery, jež jim nebyly jasné, a spolu s nimi někdy i ty, o nichž vcelku neměli pochybnosti.

(12) Sob: *slavu svo(ego vo)skresenija* — *egože propověd(aša) proroci i apostoli* — *ju že proslaviša mučenici vsi* — velmi pravděpodobně *juže* = *jōže* (scil. *slavō*); verš začínající *egože* je asi textová porucha vzniklá vlivem předlohy, kde byl snad nějaký verš typu *jiže* (srov. poř. č. 33, Cyr).

(13) Snad za *jaže* (scil. *rebra*) — zkomoleno.

19. Rekonstrukce hlaholské abecedy srovnáním Chrabra, abecedarií a akrostichů. Porovnáme-li výsledky, k nimž jsme dospěli rozborem těchto památek, jeví se nám obraz staré fáze hlaholské abecedy takto:

a) Grafémy, jež jsou v následujícím přehledu uvedeny bez označení, nebudí žádnou pochybnost, ani pokud jde o jejich existenci v hlaholici v nejstarším období (velkomoravském), ani pokud jde o jejich abecední pořadí (a tím event. i o číselnou hodnotu), ani pokud jde o jejich hláskovou platnost.

b) Hvězdičkou (*) jsou v přehledu označeny grafémy, jež jistě existovaly v době velkomoravské, u nichž je však třeba osvětlit hláskovou platnost; viz dále § 22.

c) Písmena, jež potřebují bližšího vysvětlení, jsou označena číslicemi v závorce, jež odkazují ke komentáři.

Otázky abecedního pořadí jsou řešeny v § 20.

V rubrice »Kde doloženo« užíváme těchto zkratk: *Ch*(rabr); *M*(nichovské abecedarium); *P*(ařížské abecedarium); *K*(onstantinův

akrostich); A(nonymní akrostich); Av = variantní znění Anon, uvedeno je tehdy, jestliže základní znění verš pro příslušnou literu nemá; S(obolevského akrostich); C(yrilovo Slovo).

V rubrice »Řec./slov.« je uvedeno třídění slovanských písmen podle Chrabra: řec. = »písmena podobná řeckým«, slov. = písmena »podle slovanského jazyka«.

Po- řadí:	Litera		Kde doloženo:	Čís. hodno- ta hl.:	Řec./slov.:	Odkazy ke ko- men- táři:
	hlah.:	= cyr.:				
1	†	а	všude	1	řec.	
2	Ɱ	в	"	2	slov.	
3	ϣ	в	"	3	řec.	
4	Ɱ	г	"	4	"	
5	Ɱ	А	"	5	"	
6	Ɱ	ε	"	6	"	
7	Ɱ	ж	"	7	slov.	
8	Ɱ	ѕ	"	8	"	
9	Ɱ	з	"	9	řec.	
10	Ɱ	л ⁵⁸	"	10	"	*
11	Ɱ	н ⁵⁸	"	20	"	*
12	Ɱ	ћ	Ch M K A C	30	slov.	*
13	Ɱ	к	všude	40	řec.	
14	Ɱ	л	"	50	"	
15	Ɱ	м	"	60	"	
16	Ɱ	н	"	70	"	
17	Ɱ	о	"	80	"	
18	Ɱ	п	"	90	"	
19	Ɱ	р	"	100	"	

Pořadí:	Litera		Kde doloženo:	Čís. hodnota hl.:	Řec./slov.:	Odkazy ke komentáři:
	hlah.:	= cyr.:				
20	Ɑ	т	všude	200	řec.	
21	Ɱ	т	"	300	"	
22	Ɐ/Ɒ	ⱱ/Ⱳ	Ch M (P) K A S C	400	"	(2) (6)
23	ⱳ	ϕ ₁	všude	500	"	* (3)
24	Ⱶ	χ	Ch M (P) K A S C	600	"	*
25	ⱶ	ω	Ch M (P) K A S	700	"	* (2)
26	ⱷ	ϕ ₂	Ch (M) (P) K A	800?	"	*(2) (3)
27	ⱸ	υ	všude	900	slov.	
28	ⱹ	υ	"	1000	"	
29	ⱺ	ω	"	2000	"	
30	ⱻ	ϑ	Ch M (P) A v S C	3000 ⁵⁹	"	* (4)
31	ⱼ	"ψ"	(Ch M K) A v (S) C	800! (nepův.?)	"	* (4)
32	ⱽ	ι	Ch M (P) K A (C) není v M-cyr.	10! (pův.!)	řec.	*(2) (5)
33	Ȿ	ι	Ch M (P) A v S	4000?	slov.	* (4)
34	Ɀ	κ	všude	?	"	
35	Ȿ	pav. x	Ch M (P) K A	?	řec.	* (2)
36	Ɀ	ö	Ch M (P) K A	?	slov.	(5)
37	Ɀ	ι	Ch M P K A C	?	"	(5)
38	Ɀ	N	(Ch) M (P K A S C)	?	"	(5)

Poznámka. Číselná hodnota *nevyplývá* z památek zde srovnávaných. Uvádíme ji v tomto přehledu proto, že má jistou důležitost pro studium původního abecedního pořadí písmen a jeho nejstarších změn, jak o tom pojednáme v § 20.

pozdější) byly bud' archaické, nebo to byly nefunkční grafémy dubletní. Cyrilská část Mon vynechává jediné písmeno Ψ (v cyrilici neznámé, srov. pozn. 46; v bulharské hlaholici nefunkční dubleta, v charvátské archaismus). Par vynechává tři grafémy, totiž $\mathfrak{P}/\mathfrak{P}$ (= σ/γ), \mathfrak{Q} (= ω) a \mathfrak{F} (= ϕ_2 , »pě«), ale jen zdánlivě, jejich jména uvedena jsou (v. § 16). Sob a Cyr vypouštějí po třech literách: společně »pě« a pavoukovité x (archaické litery); Sob vynechává pak ještě Ψ (= ι), protože třetí i je v cyrilici neznámo, Cyr zase \mathfrak{Q} (= ω), omylem — v. § 18/3.

(3) Přebytečný počet liter »podobných řeckým« máme jen u Chrabra: vybývá poslední \mathfrak{P} . Bylo by lze myslet na řecké *thēta*, ať už jakkoli vyslovované; jakousi oporu bychom měli v Troj (v. § 13/9). Není to však dobře možné, přihlédneme-li ke grafémům, jež jsou skutečně doloženy; víme o hlaholském \mathfrak{P} a \mathfrak{F} , ale uznáme-li jedno z nich za \mathfrak{P} , nebude obsazeno *frōt* nebo *pě*, a žádnou z těchto liter z abecedy odstranit nemůžeme, jsou příliš dobře doloženy. Žádný další grafém doložen není. Žádná jiná z abecedních památek, jež jsme probrali, neví nic o liteře \mathfrak{P} . Nejpravděpodobnější řešení bude, jestliže tuto Chrabrovu »literu« z původní hlaholice vyloučíme, tím spíše, že je nasnadě dobré vysvětlení, jak se do Chrabrova výčtu dostala (v. § 22/8).

Počet slovanských písmen (14) nesouhlasí nikde:

(4) Menší počet než 14 jich uvádí Par a všechny akrostichy. Konst a Anon neuvádějí prostě — oba jery (§ 18/7).⁶⁰ Vynechání jerových veršů bylo pravděpodobně vědomé, jsou tedy oba akrostichy i v počtu slovanských liter p ř e s n é. — Sob vynechal *děrv* a *ju*, Sob a Cyr společně \mathfrak{O} , Cyr pak píše — v duchu svého pravopisu — jen jediný jer (\mathfrak{O}). — V Par chybí *děrv*, dále »št« a jeden jer (ale jménem jsou uvedeny jery oba), \mathfrak{O} a \mathfrak{N} jsou v duchu pozdějšího pojetí spojeny v jedinou literu $\mathfrak{O}\mathfrak{N}$ (»jq«).

(5) Po jedné liteře přebývá v Chrabrovi a v hlaholské i cyrilské části Mon. V Mon je zřejmým pozdním dodatkem \mathfrak{K} , jež je zařazeno na konci abecedy za \mathfrak{N} (pův. = \mathfrak{N}). V cyrilské části těmito literám odpovídají Δ \mathfrak{M} (tj. \mathfrak{K} a \mathfrak{K} se interpretují v pozdějším významu). — U Chrabra vybývá jediná »litera«, a to zase taková, která není nikde doložena, a jejíhož významu se nelze dopátrat, totiž \mathfrak{M} ; je sice na místě Ψ (Konst »imeni«), ale je u Chrabra uvedeno mezi písmeny »podobnými řeckým«, a ještě bychom museli předpokládat zkomolení

⁶⁰ V Anon chybí sice i \mathfrak{M} , nechybí však v Anon-var.

v *m̄b*. S největší pravděpodobností je třeba vyřadit z Chrabra právě toto *m̄b*; ostatně ho nemá Troj, a pro jeho vsunutí do textu nalezneme vysvětlení souvisící s vysvětlením *t̄b* (v. § 22/8).

Jiná vysvětlení:

(6) Chrabr-Mosk, hlaholská i cyrilská část Mon, dále Sob a Cyr dosvědčují, že na místě řecké litery *v* (*ypsilon*) stála »spřežka« $\text{ϑ} + \text{ϕ}$, jež skutečně v starých památkách řecké *ypsilon* zastupuje (typ *Kuril̄b* = *Κύριλλος*); to znamená, že se původně ϕ vyskytovalo snad jen jako část litery ϑ , mnohem spíše ligatury než spřežky. Solov a Troj (rkpy Chrabra) mají však ϕ , což ale v rkpech *r u s k é h o* původu nikterak nevylučuje, že litera neznamená *u* ($\text{ϕ} = \text{ou}$). Také ϕ v slově $\text{ϕ} \text{noc} \text{pac} \text{c} \text{h}$ v Konst i Anon může znamenat obě hlásky. Jen jméno *hic* v Par svědčí pro *ypsilon* celkem jednoznačně. Je možné, že na tomto místě abecedy bylo od nejstarších dob kolísání mezi (nesamostatným) grafémem ϕ (= řec. *y*) a ligaturou ϑϕ (= *u*).

20. Abecední pořadí písmen je velkou většinou dáno památkami souhlasně a jednoznačně, a lze je potvrdit i číselnou hodnotou. Chrabr sice nevypočítává azbuku celou, ale v obou skupinách, »řecké« i »slovanské«, zjevně při výčtu postupuje podle abecedy. Nevýznamné pro tuto problematiku jsou přesuny a posuny v Par, jde tam zřejmě o písařovu bezradnost, jak to dosvědčují i jména liter neodpovídající grafémům (§ 16).

(1) Litery *pě* a ϕ (pavoukovité *x*) mají svá pevná místa: *pě* za ϕ (= *w*), ϕ za a (= *k*, tj. na 4. místě od konce abecedy); Tkadlčíkova teorie, že *ka* (= *χ*) a ϕ si vyměnily místa, se sice dovolává Par, ale myslím, že to je argument příliš slabý, zvláště když proti němu souhlasně stojí všechny ostatní abecední památky (v. §§ 16 a 22/6).

(2) Litera u (v některých památkách »druhé š«, srov. §§ 18/9 a 22/5) byla původně jistě až za *w*, jak ji zařazovala i tradice cyrilská.⁶¹ Téměř jistě byla za tvrdým jerem: dosvědčují to souhlasně Chrabr (ve všech třech rkpech), hlaholská i cyrilská část Mon, dále Cyr a vedle toho také starobylá číselná platnost tvrdého jeru 3000 ($\text{č} = 1000$, $\text{š} = 2000$, $\text{b} = 3000$, srov. pozn. 10). Proti tomuto zařazení stojí jen Anon-var a Sob (v. § 18/9), ale tam jsou jerové verše zařazeny patrně dodatečně a kromě toho: verš *šestvuet̄b* v Sob (stejně jako *šestvija* Anon a *šestviju* Anon-var) byly asi v archetypech verši pro u , jak

⁶¹ Srov. např. Trubetzkoj, Aksl. Gramm., 40. (Mon-cyr je však řazeno podle hlaholice!).

lze usoudit z podobnosti s počátečním slovem *šestvujř* v Konst, jenž je právě veršem pro ψ ; pozdější opisovače zmátlo, že v předloze měli dva verše od š-, a proto jeden vynechali. Jerové verše byly do Anonvar a Sob interpolovány asi až v době, kdy už se odřikávala abeceda *xěr, ot, ša, šča*... atd. — Víme také, že tato litera byla později posunuta dále od konce, hned za literu ϱ (= ω), a to v hlaholici, kde její číselná hodnota 800 je dobře doložena (\bar{o} = 700, Ψ = 800, c = 900, \check{c} = 1000). Odkud tento rozdíl abecedního pořadí cyrilského (ω ψ ϱ ϑ ϑ ϑ) a hlaholského ϱ Ψ Ψ ϑ ϑ ϑ ? Výklad je nasnadě: Cyrilice následovala číselnou hodnotu písmen řeckých; bylo tedy lhostejné, jestliže nastaly změny v řadě neřeckých liter, tj. písmen, které žádnou číselnou hodnotu neměly. Jinak tomu bylo v hlaholici, kde všechny litery měly číselnou hodnotu podle abecedního pořadí. Toto pořadí bylo zvláště důležité u hodnot pod 1000, kde se »číslic« užívalo poměrně často a tedy jejich číselná platnost byla vžitá. Jestliže tedy byla vyřazena litera *pě*, již místo v abecedě propůjčovalo číselnou platnost 800, musela být nahrazena literou jinou, »volnou«, tj. některou z těch, jichž se v číselné platnosti užívalo málo, literou, nalézající se až za hodnotou 1000. Toto stadium je názorně doloženo v Par: *n á z e v* litery *pě* se uvádí dvakrát, a to po prvé na jejím pravém místě (*pe* mezi »ot« a »čръвъ«), po druhé na původním místě písmena ψ (*hier peller* = *jerъ pě i jerъ*, v. § 16), grafém sám chybí.

Poznámky. a) Bylo by znovu možno pochybovat o tom, zda hlaholské litery, zařazené až za ϑ = 1000, číselnou platnost vůbec původně měly. Zjištěním, že hlaholice měla 38 liter (nikoli 37) padá totiž Trubeckého předpoklad, že hlaholská abeceda byla sestavena tak, aby litery vystačily právě do 9000.⁶² Máme však jisté doklady na to, že se aspoň občas liter pro hodnoty nad 1000 skutečně užívalo, a že v charvátské hlaholici se platnost ϑ = 3000 ustálila dříve, než byl tento grafém odstraněn z písma (ponechán právě jen jako číselný znak); o tom viz zejména v práci Hammové a Pacnerové (zde pozn. 10). Vývoj mohl ostatně probíhat i tak, že liter pro označování tisícových hodnot (2000 a dále) se přestávalo v praxi běžně užívat dost záhy právě proto, že konec abecedy se v souvislosti s hláskoslovím velmi brzy dost podstatně měnil a pořadí se rozkolísalo. Srov. též pozn. 87.

b) Přesun litery ψ v hlaholici na místo litery *pě* je stejně bulharský jako charvátský. Mohlo by to být další svědectví — spolu např. s charvátskohlaholským *žd* — pro staré souvislosti nebo aspoň kontakty hlaholské tradice bulharské (ochřidské) a charvátské.

⁶² Naprosto však nechceme tvrdit, že se Konstantin nesnažil zachovat stejne hodnoty hlaholských a řeckých liter pro 10 a 100; to bylo pro něho i pro jeho řecky vzdělané spolupracovníky oporou a ulehčením orientace. — Viz *Trubeckoy*, *Aksl. Gramm.*, 22—23.

(3) Spřežka ѣ (později ѣ, název: *jery*) byla v cyrilici pravděpodobně zařazena na místo, jež uvolnilo třetí hlaholské *i* (tj. ѣ); uvádějí ji v abecedě jen Anon-var (*rydanie = jery*) a Sob (*egda₂ = jery*), a to přesně na místě, kde Mon-hlah má ѣ, Konst »imeni«, Anon »inogo« a kde archetyp Cyr měl »iže« (= *jiže* nom. pl. m.) V hlaholici spřežka ѣ (= *y*) do abecedy asi nikdy zařazena nebyla.

Podle Mon-hlah, Par, Konst, Anon i Cyr lze usoudit, že starobylé místo hlaholského ѣ (= *i*) v abecedním pořadí bylo mezi ѣ (= »и«) a ѣ (= *u*). Avšak tři podrobnosti nasvědčují tomu, že na tomto místě nebylo od počátku: zpráva Chrabrova, nejstarší abecední akrostich (Stát. veř. knihovny Salt.-Šč., sign. Q I 1202) a číselná hodnota (ѣ = 10). — Chrabr má ѣ mezi písmeny podobnými řeckým zařazeno tak, že stálo v abecedě určitě kdekoli před пѣ. S tím souhlasí abecední pořadí v akronymické básni Q I 1202, kde všechna tři *i* následovala po sobě, jak to vysvětluje z rekonstrukce, již jsem podal zcela nezávisle na faktech zde probíraných.⁶³ V první polovině abecedy za literou z jdou za sebou tři verše pro *i*: »(zemljъ že na vodaxъ utvrđdixъ) — *i* přestolъ moъ na nebesъxъ — jinogo Boga něstъ razvě mene — *jbže* na vsę strany prizirajъ«, tedy — ѣ — ѣ — ѣ.⁶⁴ Vynecháme-li verš pro ѣ (*jinogo*), poruší se smysl. Samostatnou číselnou hodnotu ѣ nemělo, neboť to byla dodatečná, na Moravě vsunutá varianta ѣ, s níž proto sdílela hodnotu 10; to je mimořádně vážné svědectví pro původní místo ѣ v abecedě. (To zároveň zpětně potvrzuje veliké stáří abecední básně Q I 1202.)

Bylo tedy v nejstarší, předmoravské hlaholici (tj. v abecedě sestavené Konstantinem před příchodem na Moravu) pořadí ... ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ atd.; na Moravě bylo vsunuto třetí *i* (= *ji*): ... ѣ ѣ ѣ ѣ ѣ atd. Když pak v Bulharsku (ani v Charvátsku) české ѣ (= *ji*) nemělo opory ve výslovnosti a stalo se prostě dubletou ѣ, začalo se ho používat hlavně v digrafu ѣѣ⁶⁵ (také cyrilské ѣ má v druhé složce nejčastěji, takřka výlučně »desjateričnoje *i*«; v hlaholici KL se však

⁶³ FVM, Azbučná báseň, 15, 18—19, 22 (zde pozn. 8).

⁶⁴ *Iže* a *i* se vyskytuje také v Konst, Sob a Cyr, *inogo* v Anon.

⁶⁵ Tak je tomu už velmi často, lze říci běžně v Zogr, Mar i As; srov. Tk a dlč ík, Trojí hlaholské *i* v KL. — K Tkadlčíkovu článku podotýkám, že drobné nedůslednosti v KL vyplývají ze skutečnosti, že různé grafémy pro *i* vyjadřovaly jen poziční varianty téhož fonému, a to zcela přirozeně vede k »písařským chybám«.

y ještě píše ѣѣ), a když se tento digraf v duchu pozdější výslovnosti začal považovat za grafématický celek, byl znak ѣ přesunut tam, kam podle toho patřil, do blízkosti jeru, s nímž tvořival spřežku. Zařazení na toto místo celé spřežky ѣѣ bylo jen logickým prodloužením tohoto vývoje v cyrilici, která třetí *i* neměla (protože nepřišla do styku s českým prostředím). V stručné rekapitulaci můžeme tedy konstatovat tyto vývojové stupně:

a) hlaholice před příchodem na Moravu: ѣѣ na místech řec. ѣѣ — toto stadium je rekonstruováno.

b) hlaholice na Moravě: ѣ ѣ ѣ za sebou — doloženo číselnou hodnotou, Chrabrovou zprávou a akronymickou básní Q I 1202.

c) pocyrilometodějská raná hlaholice bulharská: ѣѣ , ke konci abecedy ѣ — doloženo v Mon-hlah, Par (*pě + i + jer* > »peller«), Konst, Anon, Cyr.

d) později v cyrilici: na místo hlah. ѣѣ (ke konci abecedy) zařazena spřežka ѣѣ (= *y*) — doloženo v Anon-var, Sob.

Poznámka. Chrabrovo záhadné ѣѣ (§ 19/5) by mohlo být stopou kontaminace původního stavu (a) se stadiem dalším (b), přičemž by to bylo zkomolené *iměni*, známé z Konst, nebo nějaké ѣѣѣѣ , ѣѣѣѣ (= *jimъ*, *jimъ*); nejspíše však jde asi o něco jiného, v. § 22/8.

(4) Jisté varianty jsou v uspořádání posledních tří liter, jak jsme několikrát již upozornili (§§ 13/1, 17—19; 18/11—13; 19/5). Původní hlaholské abecedě odpovídá sled ѣ, ѣ, ѣ , tj *ö, ü, N*: nejprve jdou po sobě grafémy pro palatální vokály, »alterované« o náležitě před »alterovaným« *u*, za nimi na konci pak zvláštní grafém pro nazální foném. Když později ѣ znamenalo *ę* a ѣѣ se považovalo za celek, za grafém pro »*jǫ*«, bylo logické umístit nosovky vedle sebe: ѣ, ѣѣ, ѣѣ ; to platí i pro grafémy cyrilské. Staré pořadí (ѣ, ѣ, ѣ) má Chrabr v rkpech Mosk a Solov, dále Mon-hlah, Konst a Anon (v základní verzi); pozdější úpravu naznačují Chrabr-Troj a Mon-cyr ѣ, ѣѣ, ѣѣ ; srov. §§ 13/8 a 16).

21. Jak se obráží zjištěný stav zásoby grafémů nejstarší hlaholice v dochovaných souvislých písemných památkách. Velkomoravskou hlaholicí bez příměsi bulharského vývoje máme zachovánu vlastně jen v jediné památce — v Kyjevských listech.⁶⁶ Písmena můžeme pro tuto úvahu roztrždit takto:

a) Grafémy běžné a obvyklé, v KL doložené, k nimž není

⁶⁶ To platí i tehdy, jestliže KL považujeme za památku nikoli velkomoravskou, ale česko-csl. velmi raného původu; v tomto smyslu jsou badatelé jednotní; srov. pozn. 36.

třeba dále přihlížet; jsou to (v přepise latinkou): *a, b, v, g, d, e, ž, z, k, l, m, n, o, p, r, s, t, x, c, č, š, v, v, ě, ö, ju, N* — celkem 27. — b) Grafémy v KL doložené, k nimž je třeba vysvětlení; jsou to: $\text{A}, \text{A}, \text{B}, \text{A}, \text{B}, \text{C}, \text{D}$ (tj. *i, ji v', g' u, f₁ f₂*) — celkem 7. — c) Litery, které podle předchozích úvah ve velkomoravské hlaholici předpokládáme, jež však v KL doloženy nejsou: $\text{E}, \text{Q}, \text{W}, \text{X}$ (tj. *3, o, »št«, pavoukovité x*) — celkem 4.

K literám v KL nedoloženým (skupina c):

(1) Absence písmen S (= *s*) a W (= *w*) je motivována textem. Makedonské Z (= *z*, afrikáta) v moravském (českém) fonologickém systému neexistovalo a je v KL důsledně zastoupeno spirantickým S (= *z*); stejně je tomu v česko-csl. Pražských zlomcích (srov. § 27/1). V Prag je Z doloženo v číselné platnosti 8 (Prag 2a 15). — Písmeno Q (= *w*) znamenalo *o* a užívalo se ho především, ne-li výlučně, v interjekci *o*⁶⁷, jako je tomu např. též v Prag (2b 3). Ale v celém textu KL není příležitosti ani k užití V v platnosti 8, ani k uplatnění grafému pro *o*. Jestliže tedy tyto litery jsou doloženy v Prag a v KL se nevykytují jen proto, že písař jich použít nepotřeboval, lze bezpečně předpokládat, že na Moravě známy byly.

(2) Litera W (= "w") není doložena ani v KL, ani v české církevní slovanštině. Také v Cloz se nevyskytuje a v celém Zogr je doloženo jen jednou.⁶⁸ Setkáváme se s ní — jako se skutečným *w* — jen v obou mladších rkpech Chrabra (Solov a Troj), dále v Mon-cyr, v Anon-var a ve slově hláskově velmi mladém (w o = *čvto*) také v Cyr. Je to tedy litera pro starou dobu velmi špatně doložená, a proto i otázku existence tohoto grafému lze dořešit až v souvislosti s problémy hláskové platnosti 38 starých liter (v. § 22/4).

(3) Bez obtíží se dá vysvětlit, proč není v KL doloženo písmeno X (pavoukovité *x*), a proč není doloženo ani v Prag. Také k jeho použití nebylo příležitosti v textu (v. § 22/6). Ať už jeho hlásková platnost byla jakákoli, grafém sám je dobře doložen nejen v památkách abecedních (Mon — hlah. i cyr., Par), ale také — jako zřejmý archaismus — ještě ve dvou památkách, jejichž předlohy souvisely s Velkou Moravou, totiž jednou v As (X A B C L 3,5) a třikrát v Sin (X A B C Ps 64,13; 113,4.6 a v Ps 71,3 čteme w A B C — písař zaměnil podle tvarové podobnosti Q a X).⁶⁹

K ostatním literám (skupina b):

⁶⁷ Viz pozn. 9.

⁶⁸ Srov. Tkadlčík, Dvě reformy (pozn. 35), 355.

⁶⁹ Tkadlčík, Dvojí *ch* (pozn. 22), 182.

(4) Existence všech tří i (Ɱ , Ɱ , Ɱ) je v KL dobře doložena, a právě tato památka je důležitým klíčem k určení jejich původní funkce (srov. §§ 20/3 a 22/3).

(5) Litera Ɱ (= h) je v KL doložena v platnosti g před vokály přední řady v slovech řecko-latinského původu (typ *anġelъ* KL 7a 6); v této funkci se jí užívá důsledně.

(6) Samostatné Ɱ (= v) se v KL nevyskytuje; je doloženo vždy jen ve spojení s Ɱ (= o), tj. v ligatuře Ɱ (= u , graficky často vypadá jako zdvojené Ɱ), srov. § 19/6.

(7) Litery Ɱ a Ɱ jsou v KL doloženy obě: pro Ɱ je 7 dokladů, z toho 5 v slově ⱮⱮⱮⱮⱮⱮ (3a 1, 3b 5, 5a 1, 5b 6, 6a 9) a 2 v slově ⱮⱮⱮⱮⱮⱮ (2a 11.15); Ɱ se vyskytuje bezpečně jednou (ⱮⱮⱮⱮⱮⱮ 1b 16; druhý doklad je na snímku nezřetelný (ⱮⱮⱮⱮⱮⱮ > 4a 14). V Prag je hláska f dvakrát, po každé v slově ⱮⱮⱮⱮⱮⱮ a v obou případech má podobu Ɱ (2a 2.8). As má litery obě, přičemž tvar s příčnou žerdí se více podobá řeckému *thēta* než staré Ɱ Kyjevských listů; v As má podobu Ɱ a vyskytuje se skutečně především v přejatých slovech za řecké Ɱ .⁷⁰ Lze tedy říci, že o b a grafémy jsou staré, a že to nebyl grafém jediný.

22. Hlásková platnost grafémů. U většiny grafémů zjištěné zásoby 38 starých písmen je jejich fonologická platnost zřetelná a nepochybná a často lze celkem bezpečně usuzovat i o jejich platnosti fonetické (tj. o jejich artikulační realizaci).⁷¹ Takových grafémů je 26; jsou to (v latinském přepise): $a, b, v, g, d, e, \text{ž}, z, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, c, \text{č}, \text{š}, \text{ě}, \text{ö}, ju, N$. Užitečný může být komentář ke grafémům $\text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}$, a nutně je třeba pojednat o devíti zbývajících:

$\text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}, \text{Ɱ}$ (tj. $i, l, u, h, \text{Ɱ}_1, \chi, \text{Ɱ}_2, \text{''}\psi\text{''}$, pavoukovité x).

(1) Litera Ɱ (= w) byla vyhrazena pro dlouhé ō ; slovanskému fonologickému systému cizí, a užívalo se jí především, ne-li výlučně, v interjekci ō! ; v. pozn. 67.

(2) O obou jerech je třeba zdůraznit, že je Chrabr uvádí výslovně mezi literami »podle slovanského jazyka«. To znamená, že se určité odlišovaly od vokálů řeckých, a to dost podstatně. Dále z jejich tvarové podoby vyplývá, že oba vokály měly něco velmi podobného: snad žádná další dvě hlaholská písmena (možná s výjimkou *děrvu*

⁷⁰ V a j s, Rukovět', 93, 126—127.

⁷¹ Mám na mysli současný stav bádání, tedy např. předpoklad, že $\text{Ɱ}/\text{Ɱ}$ = ä , Ɱ = ö , Ɱ = N apod.

a tzv. *šta*, je-li v Mon skutečně jen o 180° obrácená původní podoba druhé z těchto liter) si nejsou tak blízce podobná. Tímto nápadným shodným rysem byla jistě redukovanosť (morická hodnota »půl«). Naopak, napjatý měkký jer, vyjádřený grafémem **Ѣ**, patřil mezi písmena »podobná řeckým«, šlo pravděpodobně o krátké *i* ($j + ѣ$ i $ѣ + j^{72} >$ jednomorové *i*).

(3) Trojí hlaholské *i* mělo tuto hláskovou platnosť: **Ѧ** = \bar{i} (spojka *i*), **Ѧ** = *ji* (např. *jinъ* 'alius', *rodjiti* 'ire, ire solere'); tato *i* byla ještě dlouhá, jako v praslovanštině, zkrácena byla pravděpodobně jen na konci slov, a to byl rozdíl typicky pouze poziční. **Ѣ** = napjatý měkký jer (ѣ), který se realizoval jako krátké, tj. jednomorové (nikoli redukované) *i*; stejná hláska, tj. krátké *i*, byla druhou složkou *y*, jež mělo diftongický charakter ($ѣ + i$), proto se také slovanské *y* píše v KL důsledně **ѢѢ** (= \bar{y}); příklady: **ѢѦѦѢѢ** = *жити* < *žitъje*, **ѢѢѢ** = *иже* nom. acc. sg. m. < *jbže*, **ѢѢѢѢѢѢѢѢ** = *бѣистъ* = *bystъ*. Bližší vysvětlení viz v literatuře uvedené v pozn. 8, 13, 18, 63 a v § 20/3.

Za zmínku stojí jedna dosud nepovšimnutá okolnosť: Jestliže se znak pro moravské (české) *ji* u Chrabra počítá mezi písmena »podobná řeckým«, a jestliže byl k oběma dalším hlaholským *i* zařazen Konstantinem, který určitě přesně znal jeho hláskovou platnosť, pak vzdálenosť hlásek *ě*, *ju* a *ö* od vokálů řeckých musela být větší. Bylo by lze namítnout leda to, že **Ѧ** bylo skutečně vřazeno dodatečně (v. §§ 20/3 a 23/b, a že *i* litery jako třeba *ž* byly řazeny do řecké části abecedy (*ž* před *z* a *z*), zatímco jiné, např. *š*, přišly až za řecké ω (srov. pozn. 62). Avšak jistě i Chrabr ještě znal pravou, moravskou platnosť grafému, a přece jej mezi slovanské litery nezařadil. — Z toho, že Konstantin pokládal za potřebné zavést pro moravskou (českou) variantu *i* nový znak, lze usoudit, že na Moravě tehdy ještě nebylo rozdílu mezi $\Delta = \text{»ě«}$ a $\Delta = \text{»ja«}$; dá se předpokládat, že *i* tuto různosť by se byl snažil vyjádřit v písmě.

(4) Střídnice za psl. $*dj$ a $*tj/kt(gt)$ a za skupiny $*stj/skj$. Jsem toho názoru, že v soluňské staroslověňštině byly střídnice $\acute{g} = d'$ (za $*dj$), $k' = t'$ (za $*tj/kt$) a $\acute{s}k' = \acute{s}t'$ (za $*stj/skj$). Je to myšlenka Durnovova a v jisté modifikaci též Trubeckého (Trubeckoj užívá znaků

⁷² Tradičně lze psát \dot{i} místo *j*; v této platnosti tohoto znaku nepoužívám, rezervuji jej pro hlásku s plnou hodnotou jedné mory.

⌘ a Ψ a připisuje jim poněkud jinou fonetickou realizaci než Dur-novo); tuto myšlenku přijal též V. Tkadlčík.⁷³

Soluňsko-slovanské (makedonské) fonémy g' , k' byly moravskému systému cizí, a proto byly ve velkomoravské staroslověnině nahrazeny fonémy — a tedy i grafémy — z , c (*dazъ, prosece*), ve skupině $šk'$ fonémem a grafémem $č$ (*ščedrota*). Poněvadž hláska totožná s makedonským $g' = d'$ nebo jemu blízká se také na Moravě vyslovovala za řecké (řec.-lat.) g před palatálními vokály — v makedonské výslovnosti tomu asi bylo právě tak — zůstalo písmeno \mathfrak{M} v užívání právě pro tyto případy (typ *anġelъ*). Nebo snad bylo g' v těchto případech zavedeno až na Moravě?

Poznámka. O tom podrobně Tkadlčík (o. c., 353—354, v. zde pozn. 68). Podařilo se mu také úspěšně vysvětlit, proč se neužívalo paralelního neznělého $k'—t'$ pro řecké k před palatálními vokály: na Moravě se vyslovovalo po latinsku c (l. c., 354—355). K tomu připomínka: V KL máme *děrv* doložen dvakrát, v obou případech ve slově *anġelъ* (7a 6, 7b 18). Právě po n mohla být závěrová výslovnost poziciční, takže to ještě nemusí znamenat, že by byl písař KL psal také např. *g'eona*; z česko-csl. Besěd Řehořových je známo, že po vokále se lat. *ge, gi* v Čechách vyslovovalo *je, ji* (v. § 27/2). Jinými slovy: Nelze a priori vyloučit, že velkomoravská škola zavedla *děrv* za řecké (řecko-latinské) g před palatálním vokálem po n , a analogií podle tak častých slov jako *anġelъ* a *evanġelie* rozšířili bulharští písaři *děrv* i do případů jako *g'eona, ig'emonъ* apod.

Děrv (\mathfrak{M}) byl původně grafémem pro makedonský foném $g' = d'$, tj. pro střidnici za psl. **dj*. Jistě to nebylo písmeno vytvořené pro řecká slova (nebo aspoň ne převážně pro ně); vyplývá to jasně ze skutečnosti, že Chrabr je uvádí mezi písmeny »podle slovanského jazyka«.

(5) Grafém $k' = t'$ se tedy v moravském písařském úzu neuplatnil vůbec, řecké k' se v přejatých slovech asi vyslovovalo latinsky, tj. c . Na bulharské půdě byly české střidnice za **dj*, **tj* nahrazeny, jak známo, bulharskými: za z bylo zavedeno *žd*, za c i *šč* stejné *št*; *děrv* byl ponechán v platnosti g' v cizích slovech (nebo možná rozšířen ze

⁷³ Дурново, Мысли (pozn. 22), zvl. 55—58; — N. S. Trubetzkoy, Die altkirchenslavische Vertretung d. ursl. **tj*, **dj*, ZfslPh 13 (1936) 88—97; — *t ý ž*, Aksl. Gramm., 27—28; — FVM, Vznik, 473—475; Entst., 50—53; Origin 45—47 (§ 50); — *t ý ž*, Древнеслав. лит. яз. (pozn. 18), 17—18; — Tkadlčík, Dvě reformy (pozn. 35) — tam je též obšírný přehled dosavadního bádání a co možno úplná bibliografie problémů. Nejnověji se k otázce vrátil R. A u t y v článku Glagolitic \mathfrak{M} and Ψ : Facts, Conjectures and Probabilities, Collectanea Stephano Ivšić in honorem, Zagreb 1963, 5—11 (zastává názor, že Ψ znamenalo od počátku *št*).

skupiny *-ng'*- dále?). Toto stadium je velmi dobře doloženo v Zogr a Cloz, kde se za řecké *g'* píše \aleph (= η), na místech psl. **dj* je *žd* a za **tj/kt* i **stj/skj* se píše *št*, v *ž d y* dvěma literami ($\omega\sigma = \omega\tau$);⁷⁴ srov. Tkadlčík, *Dvě reformy*, 355.

Hlaholice nebyla v tehdejší pojetí abecedou ani »makedonského« ani »moravského« ani »bulharského« jazyka, byla abecedou »slověnského jazyka« vůbec, abecedou pro Slované, pro různá tehdejší slovanská »nářečí«. Proto se z hlaholice nevyřazovaly grafémy, jež na daném jazykovém území právě neměly uplatnění; zůstávaly v abecedě a žáci se s nimi seznamovali při vyučování písmu. Taková písmena bylo však zvláště třeba pojmenovávat, podobně jako románští národové pojmenovávají např. *h* (*acca*, *ache*) nebo *w* (*doppio wu*, *double wé*). A poněvadž žádné slovo nezačínalo makedonským *k'* ('cizí, *alienus'* zní v KL tuzь), užívalo se k označení litery *k'* pravděpodobně slov začínajících *šk'*, moravsky *šč*, tím spíše, že v Bulharsku střídnicí za **tj/kt* i **stj/skj* zněly stejně: *št*.⁷⁵ Litera pro pův. maked. *k'* se tedy v Bulharsku jmenovala $\omega\sigma\sigma\beta = \omega\tau\kappa = \text{št}\beta$. To je údobí, jež reflektuje Chrabr-Mosk, hlaholská část Mon⁷⁶ i Konst, začínající verš pro písmeno ψ (= ψ) jen prvním písmenem jeho *n á z v u* ($\omega\tau\kappa$), totiž slovem *šbstvujo*. Památky, které mají »celé« ψ (Chrabr-Solov, Chrabr-Troj, Mon-cyr a Anon-var), jsou asi zčásti výrazem přesnějšího záznamu litery, jednak asi reflektují mladší stav (Anon-var?); o Sob v. § 18/3. — O něco později bylo písmeno podle jména (*št\beta*) a asi i podle tvaru (připomínalo ligaturu *š + t*, v cyrilici značně, v hlaholici vzdáleněji) *p o n e n á h l u* přijato jako znak pro bulharské *št* a tak bylo znovu oživeno. Možná, že přitom působil vliv řeckého vzoru, kde litery ξ a ψ vyjadřovaly rovněž hlásková spojení a také se sykvkou. Tento vývoj je určitě starší než vznik rkpu Mar, poněvadž Mar má už ψ ve funkci *št*; to, že Cloz uží-

⁷⁴ Jediný doklad ψ v Zogr je na úrovni ojedinelých bohemismů typu *rozbstvo* v Mar, Cloz a Sin; přetrval patrně ve velkomoravském opise (z něhož zase byl přepisován Zogr) z Konstantinova protografu: je to doklad *svěk'ami* J 18, 3, v. H. G. Lunt, *On OCS Phonemes*, Word 8 (1952) 313.

⁷⁵ Výhodné by bylo kontaminovat teorii Durnovovu a Trubeckého a předpokládat, že se v soluňském dialektu střídnicí za psl. **dj* vyslovovala *g' = ě*, ale střídnicí za **tj/kt*, že zněla *šř*, čímž by splývala sa střídnicí za **stj/skj*; to by ovšem bylo třeba teprve dokázat.

⁷⁶ Není-li to v Mon-hlah jen neporozumění omalovávače, který vynechal spodní část a napsal jen *š*; grafém *š* se mu neopakoval, protože právě *š* obrátil o 180°, snad proto, že je v předloze měl podle starobylého stylu hlaholice zařezáno (»zaříznuto«) na horní linku. Komolil vícekrát, srov. např. literu *o*.

vá ještě Ψ , souvisí s písarskou školou a s tím, že Ψ za št se neza-
vedlo naráz. Stadium $\Psi = \text{št}$ dobře známe z většiny kanonických
památek staroslověnských. Toto stadium ovlivnilo také pravopis
hlaholitů charvátských, kteří ovšem Ψ (na místech psl. *tj) vyslovo-
vali jako své \acute{c} , takže jim grafém přišel zvláště vhod (ostatně i sku-
piny *stj/skj zněly \acute{c}). Bylo by lze se domnívat, že Charváti zavedli,
znovu oživilí grafém samostatně, nezávisle na bulharské praxi,
ale zdá se, že tomu odporuje paralelní *žd*.

Grafém označený v Chrabr-Mosk jako Ψ (Solov a Troj Ψ), Ψ
umístěné v Mon-hlah mezi tvrdým jerem a Ψ , jemu odpovídající Ψ
v Mon-cyr, jakož i písmeno, pro něž Konst má verš *šbstvujq* (tedy
grafém, který v § 19 uvádíme na 31 místě) — bylo hlaholské Ψ ,
původně grafém pro makedonské $k' = t'$.

(6) h (= χ) a ĥ , x »obyčejné« a pavoukovité. Všichni badate-
lé jsou zajedno v tom, že obě litery znamenaly x -ové hlásky. *F o r-*
t u n a t o v se domníval, že rozdíl, mezi nimi byl jen pravopisný,
 ĥ se psávalo zřídka. Podobně *V a i l l a n t* se vyslovil v tom smys-
lu, že autoru hlaholice šlo o napodobení latinské dvojice $h : ch$, aniž
bylo rozdílu ve skutečné slovanské výslovnosti obou hlásek. *H o c i j*
připisoval pavoukovitému x platnost $k\chi$ — slovo *xlvmv*, v němž se
»pavouk« výlučně vyskytuje (v. § 21/3) odvozoval z německého znění
slova *Kulm*. Také *T r u b e c k o j* připouštěl možnost, že jedno x
odpovídalo slovanskému spirantickému, druhé pak řeckému, jež prý
(!) ještě v IX. stol. mělo aspirovanou artikulaci okluzivní (kh). Dom-
níval se však, že oba znaky si v abecedě vyměnily místa: ĥ bylo
prý původně v řecké části abecedy, h (= χ) pak v poslední čtvrtině.
D u r n o v o vycházel z akrostichů, jež mají pro ĥ slova *xvalu* a
xvalami (tj. *Anon* a *Anon-var*) a vyslovil domněnku, že litera vyja-
dřovala labializované x (xw); sám však od tohoto mínění upustil a
otázku ponechal otevřenou. *Nahtigal* vyšel ze jména litery *xěrv*
a ze slov, jimiž začínají verše pro obě litery v akrostiších a dospěl
k myšlence, že h-xěrv (= χ) vyjadřovalo řecké χ před palatálními
vokály (tj. asi »ich-Laut«), zatímco ĥ bylo obvyklé velární x . Také
H o r á l e k to připouští. Tuto myšlenku přijal *T k a d l č í k*, ale
domyslnil ji a zdokonalil. Také on má za to, že jedna litera označovala
 x velární (ĥ , *xlvmv*), druhá palatální (h , *xěrv*). Poněvadž však by
bylo nelogické očekávat na místě »normálního« (tj. velárního)
řeckého χ hlásku příznakovou a ke konci abecedy teprve bezpříznako-

vou, kombinuje teorii Nahtigalovu a Trubeckého a vykládá vývoj takto: Původně bylo v abecedě nejprve ξ , s názvem $xl\text{̣}m\text{̣}$, v platnosti velárního x , a až v poslední části abecedy bylo teprve $h\text{̣}-x\text{̣}r\text{̣}$, s platností palatálního x' . Na Moravě byl rozdíl setřen, palatální x' se nevyslovovalo, proto převládla litera jediná, totiž $h\text{̣}$ ($x\text{̣}r\text{̣}$). Pavoukovitého x (ξ) se nadále užívalo jen v slově, jež bylo jeho jménem, to jest v slově $xl\text{̣}m\text{̣}$ ('collis'). Kvůli kompenzaci číselné hodnoty byly pak v abecedě obě litery vyměněny. Dokladovou oporou je mu umístění grafémů ξ a $h\text{̣}$ v Par.^{76a}

Tkadlčikovo řešení je důmyslné. Je značně pravděpodobné, že litera se jmenovala $xl\text{̣}m\text{̣}$, bezpečně doložená máme ovšem slabičná jména $xl\text{̣}$ a $xl\text{̣}$ (srov. bod 7). Také předpoklad (původně Nahtigalův), že dvě hlaholské litery po x jsou dvojicí $x - x'$, je logický. Přece však můžeme mít o tomto výkladu jisté pochybnosti. Vzájemná záměna obou liter v abecedě není dost podepřena fakty. Jedinou materiálovou oporou pro domnělou výměnu míst je Par, abecedarium zřejmě zmatené a upravované písařem neznalým věci. A i tam je pořadí n á z v ů v podstatě stejné, napřed *hier* (= $x\text{̣}r\text{̣}$) a pak teprve *hie*, tj. *hle* = $xl\text{̣}$. Přitom je přesun grafému ξ motivován tím, že písař pokládal η (= w) a ξ za jedinou literu omylem opakovanou a zároveň ztotožnil názvy *hier* a (*h*)*ier*, tj. $x\text{̣}r\text{̣}$ a *jerr* (v. § 16). Myslím, že bychom se obešli i bez předpokladu výměny míst v abecedě: jméno řecké litery bylo $\chi\text{̣}$, to jest $x'\text{̣}$ (na rozdíl od $\gamma\text{̣}$ a $\kappa\text{̣}$, jež začínaly velárou). Proč však při moravském zjednodušení ovládla pole právě litera, která označovala hlásku modifikovanou (palatální), na Moravě neznámou, a proč ustoupila litera, jež vyjadřovala domácí, velární, tj. »normální« x ? A ještě podrobnost: Litera ξ je do jisté míry tvarově zvláštní a poněkud se vymyká vzácně jednotnému grafickému stylu hlaholice. Budí to spíše dojem, že právě tato litera nevznikla prvním, integrálním tvůrčím aktem Konstantinovým, že byla spíše dotvořena dodatečně. Protože v Bulharsku je evidentním archaismem, dá se celkem jednoznačně usoudit, že byla dotvořena na Moravě. Pak ovšem by sotva mohlo jít o vztah $x - x'$.

Budiž mi dovoleno k sedmi dosavadním teoriím připojit osmou. Litera ξ vyjadřovala nějakou hlásku podobnou x . Tato hláska ne-

^{76a} Podrobný přehled názorů v. T k a d l č í k, *Dvojí ch* (pozn. 22), 185—188.

byla běžná v bulharském prostředí, kam byla hlaholice z Moravy přenesena. Tako hláska se pravděpodobně nevyskytovala v žádném slově doloženém v KL (event. ani v Prag). Litera je dobře dosvědčena v jediném slově, totiž *xlbmъ*. Co tam mohla tato litera vyjadřovat? Machek sice připouští, že je to slovo praevropské a na germánštině nezávislé.⁷⁷ Běžně se však soudí, že je to praslovanská výpůjčka z jazyků germánských, z gótského *hulma* (j e n pragerm. χ —!).⁷⁸ Mohlo tedy ξ označovat znělé *h*. Nebylo by obtížné vysvětlit, proč i v češtině toto znělé *h* se změnilo v neznělé *x*; v IX. věku bylo v češtině ještě závěrové *g* a do doby, kdy proběhla změna $g > \gamma (> h)$, tj. do 2. pol. XII. stol.,⁷⁹ bylo dost času k provedení změny nesystémového *h* v nejbližší foném domáci, tj. v *x*. Mohla to dokonce být jen nářeční výslovnost (*h*), podobně jako ve východních dialektech polských máme vedle běžného a systémového polského *g* a *x* také i znělé *h*, ve slovech přejatých z ukrajinštiny, z čestiny a z němčiny.⁸⁰

Poznámky. a) V přirovnání k situaci polské by tedy bylo možno výslovnost *h*- v cizích slovech v IX. století předpokládat na území okrajovém, sousedícím s germánskými jazyky. To by bylo mnohem spíše jazykové území české než okolí Soluně a souhlasilo by to s tím, co jsme naznačili výše o stylové odlišnosti ξ

b) Dobře je pochopitelné, proč se litera ξ neobjevuje v KL (ani v Prag): není tam totiž doloženo žádné přejaté slovo, v němž bychom mohli *h* předpokládat.

c) Kdybychom nechtěli přijmout navržené řešení, že ξ znamenalo znělé *h*, bylo by možné pomýšlet na modifikaci myšlenky Nahtigalovy a Tkadlčika. Známa záhadná ruská hlásková podoba slova *šelom* (*šelomja*) vedla Bernekera (l. c.) k předpokladu praslovanské dubletní formy *xlbmъ*, tedy *x'blmъ*; v tom případě bychom vznik přechodné varianty *x'blmъ* na území moravském (soluňském??) museli klást do doby po II. palatalizaci a tento vývojový náběh, brzy zase opuštěný, bychom mohli považovat asi jen za paralelu vývoje ruského. Nepravděpodobné.

⁷⁷ V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, Praha 1957, s. v. *chlum*.

⁷⁸ E. Berneker, Slavisches etymologisches Wörterbuch, Heidelberg 1908—1913, s. v. *ch'blmъ*.

⁷⁹ Srov. F. V. Mareš, Chronologie změny $g > \gamma (> h)$ v slovanských jazycích, sborník F. Kopečného = Miscellanea linguistica, Acta Universitatis Palackianae Olomucensis — Philologica — Supplem. (1971) 27—31.

⁸⁰ Srov. T. Benni et coact., Gramatyka języka polskiego, Kraków 1923, 42—43. (Za specificky slovanskou hlásku se ξ podle Chrabrova svědectví nepovažovalo.)

(7) Obtížné je určit hláskovou platnost litery *pě*. Zbývá pro ni jediný doložený grafém, který dosud nemáme »obsazen«, totiž písmeno Φ (hlaholské), popřípadě jeden ze znaků pro *f*, buď Ɱ nebo Φ (srov. § 21/7). Nelze upřít, že hlaholské Ɱ se podobou blíží řeckému unciálnímu ϑ , zatímco Φ se zjevně hlásí k unciálnímu φ . Zároveň však Mon-hlah i Par uvádějí právě Ɱ na abecedním místě řeckého φ , Mon-cyr proti němu klade na téměř místě cyrilské ϕ , a také Konst, Anon, Anon-var i Cyr přidělují příslušnému verši slova, jež v řečtině začínají s φ -, v latině s *ph*-, jen Sob má ϕ avorъ (= řec. $\Theta\alpha\beta\acute{o}\rho$). Přitom druhé písmeno této dvojice je všude naznačeno jako *p* (nikde není ani náznak řeckého ϑ): Chrabr má v Mosk a Solov Ɱ , v Troj Ɱ , Konst má печаль, Anon Ɱ чънъни, Anon-var Ɱ чъне (Sob a Cyr verš vynechávají, zkomolené Par uvádí aspoň jméno litery, a to zní *pe*. I příslušný ekvivalent v Mon-cyr, totiž Ɱ , lze nejspíše interpretovat jako variantu Ɱ . Příslušná hlaholská litera v Mon je zdánlivě záhadná (viz snímek), podobá se *děrvu*.⁸¹ KL ukazují, že už na Moravě se obě litery zaměňovaly Úzus As, užití litery s příčným (vodorovným) břevnem za řecké ϑ může být pozdní grécismus, už také proto, že původní podobu písmene Ɱ značně přizpůsobuje řeckému *thēta* (Θ). Je tedy nutno vážně pochybovat o tom, že by v dvojici Ɱ — Φ bylo původně šlo o rozdíl nějak paralelní s řeckým φ — ϑ . — Nevím, co říci přesnějšího, než že autoru hlaholice šlo o nějaký rozdíl dvou *f*-ových hlásek (řec. proti lat.?, *f* bilabiální — labiovelární, výslovnost *ph*??); při řešení tohoto problému by byla vítána pomoc odborníků v středověké řečtině, latině i v oboru výslovnosti germánské.⁸²

Stál tedy v hlaholici na místě litery »*pě*« asi jeden ze znaků pro *f*, nejspíše Φ (hlaholské); oba znaky (tj. Ɱ a Φ) však náležitě rozlišoval

⁸¹ Přehled dalších podrobností i názorů viz Tkadlčík, Dvě reformy (pozn. 35), 357—358.

⁸² Chtěl bych upozornit na to, že *f* se v slovanských jazycích velmi často přejímá jako *p*, ale západoslovanskou (českou) zvláštností je určitá vrstva slov (daná asi chronologií přejetí), která realizuje cizí *f* jako *b* (typ *biřmovati*); to by mohlo ukazovat na přechodnou výslovnost *pw* ($f > p^0 > b$). Srov. R. L. Rudolf, Die Bayernmission und die deutschen Lehnwörter in der slovakischen Kirchentermnologie, ZfslPh 18 (1942) 275.

asi jen Konstantin-Cyryl a jeho spolupracovníci jižního původu. V době vzniku předlohy Mon probíhal právě přechod litery Ψ na místo *pě* (v. § 20/2) v hlaholské abecedě (v cyrilici tento přesun proveden nebyl). Proto písař předlohy Mon uvedl Ψ dvakrát: jednou na místě starém (ω , viz zde bod 5), po druhé na místě novém (místo »*pě*«); a skutečně: »záhadná« litera v Mon-hlah, podobná *děrvu*, kterou čteme místo »*pě*«, je jen o 180° obrácená a poněkud neobratně napsaná Ψ , přibližně toho tvaru, jaký uvádí Vajs z evangelia Ochridského (tj. s kroužkem posunutým doleva).⁸³ Protože v cyrilici přesun ω proveden nebyl, zůstává v cyrilské části Mon jakýsi ekvivalent »*pe*« ($\rho\lambda$).⁸⁴

(8) Písař nějakého raného rukopisu Chrabra, nebo snad spíše některý čtenář a korektor, připsal dodatečně k dvěma literám, jež potřebovaly vysvětlení,⁸⁵ interlineární nebo marginární glosu: k Ψ připsal $\omega\beta\tau\eta$, k ξ pak $\chi\alpha\eta\mu\eta$. Z nedostatku místa byly tyto glosy napsány asi tak, že slabiky stály nad sebou: $\begin{matrix} \tau\eta \\ \omega\beta \end{matrix}$ a $\begin{matrix} \chi\alpha\eta \\ \mu\eta \end{matrix}$. Opisovač (vzdáleného) hyparchetypu Mosk a Solov pochopil jen to, že polovina se jich vztahuje k Ψ a ξ . Proto vynechal archaické grafémy a nahradil je »jmény«, to jest $\omega\beta$ a $\chi\alpha$. Druhou polovinu glos považoval za další litery. Uspořádání řádků rukopisu vedlo patrně k tomu, že $\tau\eta$ (druhá polovina glosy $\omega\beta\tau\eta$) se dostalo do řady písmen (podobných řeckým, a $\mu\eta$ (druhá polovina glosy $\chi\alpha\eta\mu\eta$ s bulharskou záměnou jeru na konci, η místo τ) se dostalo do řady liter »podle slovanského jazyka«. Tuto myšlenku nepřímou potvrzuje Chrabr-Troj, v jehož filiační linii hyparchetyp s glosami nebyl: nemá ani $\tau\eta$ ani $\mu\eta$ a zároveň nemá $\omega\beta$, nýbrž »řádné« μ , a hlavně — nemá ani $\chi\alpha$, protože měl v předloze ξ neopatřené glosou, jež podle tvaru bylo přepsáno jako ψ (které zase nemají oba rkpy uvádějící $\chi\alpha$ - $\chi\alpha\eta$).

23. Celkový obraz vývoje hlaholského písma od jeho vzniku do konce cyrilometodějského období moravského.

⁸³ Vajs, Rukověť, 95, č. 5.

⁸⁴ O formách litery Ψ skutečně obrácených o 180° viz u Tkadlčíka, Dvě reformy (pozn. 35), 359.

⁸⁵ Srov. starý tisk č. 72 (§ 8, skupina B-2).

a) Písmen, která odpovídala specifickým zvláštnostem fonologického systému makedonské slovanštiny, jež však nebyla potřebná pro hláskový systém český, neužívalo se Moravě v hláskové platnosti, nebo se jejich používání redukovalo podle potřeby: liter Ψ (= s) a Ψ' (= $\psi = k' \equiv t'$) se používalo jen jako číslic, psaní \mathcal{K} (= $h = g' \equiv d'$) se omezilo na g' v přejatých slovech; zredukovalo se používání Φ (= ϕ_2 , »pě«), ale poněvadž obě f byly grafémy pro hlásky cizí, zůstalo písařům residuum nejistoty (kolísání v KL). Všechna písmena však zůstávala v abecedě, protože to bylo písmo určené pro širší potřebu slovanskou (nikoli jen pro Moravu).

b) Litery pro hlásky v makedonském dialektu neznámé byly doplněny: \mathcal{P} (= i = ji) a snad \mathcal{Q} (= h?).

Souhra těchto dvou vývojových postupů dává tušit, že Konstantin vytvořil a dotvářel abecedu živou a upravoval ji pružně, maje přitom na mysli ne snad jen Slované z okolí Soluně a jejich dialekt nebo ne snad jen Moravany, ale celý »slověnský jazyk«, a ten byl v tehdejší době chápán jeden.⁸⁶ Proto zaváděl znaky nové, aby neutrpěla přesnost vyjadřovací funkce písma, ale nevyřazoval znaky na Moravě nepotřebné, protože věděl, že jsou užitečné v jiných »nářečích«. Písmo bylo podřízeno jazyku, nikoli jazyk abecedě, písmo bylo prostředkem, nikoli cílem.

V raném období písemnictví bulharského byl vývoj již poněkud jiný (srov. § 2 o cyrilici): dubletní litery zůstávaly namnoze v užívání, ať už vzešly z odlišnosti čes. a bulh. systému (\mathcal{P} - \mathcal{P}' , v bulh. totožné) nebo z hláskoslovného vývoje (\mathcal{B} - \mathcal{P} / \mathcal{P}' , později oba jery, \mathcal{Q} - \mathcal{Q}' , vývoj nosovek apod.). Jen někdy se pravopis zjednodušil: bylo odstraněno \mathcal{Q} , projevuje se snaha o ortografické rozlišení $\Phi = \varphi$ a $\mathcal{P}/\mathcal{P}' = \mathcal{P}'$, anebo se grafému přidělila funkce nová ($\Psi = \text{št}$, dlouho však vedle $\mathcal{W}\mathcal{W}$). Nastávaly i přesuny v abecedním pořadí; srov. § 20. V Charvátsku šel vývoj zprvu asi touže cestou, ali záhy se grafický systém začal znovu přizpůsobovat živé jazykové skutečnosti (v. § 3).

Závěrem lze znázornit vývoj hlaholice, její zásoby grafémů, jejich hláskové platnosti i abecedního pořadí od vzniku tohoto písma až do nejstarších úprav na území bulharském v tomto přehledu:

⁸⁶ FVM, Древнеслав. язык (pozn. 18), 14—16.

Původní pořadí	Hlaholská litera	Cyrilský přepis	Hlásková platnost	Číselná hodnota	»Řec./slov.« podle Chrabra	Vývoj	Odkazy na bližší vysvětlení
1	ⱦ	а	a	1	řec.		
2	Ⱨ	б	b	2	slov.		
3	ⱨ	в	v	3	řec.		
4	Ⱪ	г	g	4	řec.		
5	ⱪ	д	d	5	řec.		
6	Ⱬ	е	e	6	řec.		
7	ⱬ	ж	ž	7	slov.		
8	Ɑ	ѕ	z	8	slov.	+	§ 21/1
9	Ɱ	з	z	9	řec.		
10	Ɐ	и	i	10	řec.		§§ 21/4; 22/3
11	Ɒ	і	ji	10	řec.	* ×	§§ 20/3; 21/4; 22/3
12	ⱱ	н	ĥ	20	řec.		§§ 21/4; 22/2,3
13	Ⱳ	ћ	g' ≡ d'	30	slov.	(+)	§§ 21/5; 22/4
14	ⱳ	к	k	40	řec.		
15	ⱴ	л	l	50	řec.		
16	Ⱶ	м	m	60	řec.		
17	ⱶ	н	n	70	řec.		
18	ⱷ	о	o	80	řec.		
19	ⱸ	п	p	90	řec.		
20	ⱹ	р	r	100	řec.		
21	ⱺ	с	s	200	řec.		
22	ⱻ	т	t	300	řec.		
23	ⱼ/ⱽ	у/ѵ	u/v	400	řec.		§§ 19/6; 21/6

Původní pořadí	Hlaholská litera	Cyrilský přepis	Hlásková platnost	Číselná hodnota	»Řec./slov.« podle Chrabra	Vývoj	Odkazy na bližší vysvětlení
24	Ɱ	Ѡ	f ₁	500	řec.		§§ 21/7; 22/7
25	Ɐ	ѡ	x	600	řec.		§ 22/6
26	Ɒ	Ѣ	ō	700	řec.	(+)	§§ 21/1; 22/1
27	ⱱ	ѣ	f ₂	800	řec.	× (0)	§§ 20/1; 21/7; 22/7
28	Ⱳ	Ѥ	c	900	slov.		
29	ⱳ	Ѧ	č	1000	slov.		
30	ⱴ	Ѩ	š	2000	slov.		
31	Ⱶ	Ѭ	š	3000	slov.		§ 22/2
32	ⱶ	Ѯ	k' ≡ t'	? ⁸⁷	slov.	+ ×	§§ 20/2; 21/2; 22/5,8
33	ⱷ	Ѱ	š		slov.		§ 22/2
34	ⱸ	Ѳ	ě ≡ ä		slov.		§ 22/3
35	ⱹ		h?		řec.	*? 0	§§ 20/1; 21/3; 22/6,8
36	ⱺ		ö		slov.		§§ 20/4; 22/3
37	ⱻ	Ѵ	ü		slov.		§§ 20/4; 22/3
38	ⱼ		N		slov.		§ 20/4

Značky v sloupci »Vývoj«:

- * — litera zavedená (doplňená) teprve na Moravě
- + — litera na Moravě v hláskové platnosti neužívaná
- (+) — litera užívaná na Moravě jen omezeně
- × — litera byla po období velkomoravském v abecedě přefazena
- 0 — litera byla po období velkomoravském vyřazena

Nemýlil se tedy filolog Chrabr, když zaznamenal, že hlaholice, jako dokončený výtvar Konstantina-Cyrila, měla 38 písmen, z toho 24 »podobných řeckým« a 14 »podle slovanského jazyka«.

II. Období česko-církevněslovanské
(v přemyslovských Čechách), 885—1097

24. Do přemyslovských Čech pronikalo staroslověnské písemnictví pravděpodobně již v době cyrilometodějské (kníže Bořivoj pokřtěn Metodějem), zejména však po r. 885, kdy cyrilometodějští žáci, nositelé a pěstitelé staroslověnské kultury, byli vyhnáni z Moravy; někteří z nich, především asi rodilí Moravané, odešli z moravského jádra Svatoplukovy říše do Čech a přinášeli s sebou knihy, písemnictví, staroslověnský spisovný a bohoslužebný jazyk i hlaholské písmo. Církevněslovanské písemnictví, vzdělanost a bohoslužba byly pak v Čechách pěstovány až do konce XI. století, kdy r. 1097 byli vyhnáni slovanští mniši z posledního staroslověnského kulturního střediska — z kláštera na Sázavě. V Čechách byl slovanský kulturní směr v stálé symbióze s živlem latinským — jako ostatně i předtím na Moravě —, ale spisovného jazyka českého tehdy ještě nebylo. Byla proto církevní slovanština i v Čechách spisovnou formou dosud neliterárního jazyka místního, tedy jazykem domácím, nikoli cizím. Vnější, optickým výrazem slovanského písemnictví, slovanské bohoslužby a slovanské vzdělanosti vůbec byla tedy hlaholice i v období česko-církevněslovanském. Nekladla si tehdy již úkol být jediným písmem pro všechny Slovary, neboť bezpečně víme, že staroslověnská kulturní centra česká udržovala styky nejen s kulturními středisky charvátskými, ale také s Kyjevskou Rusí; čeští hlaholitě nemohli tedy nevědět, že existují oblasti, kde se slovanské písemnictví pěstuje písmem jiným — cyrilicí. Zato se hlaholice stávala výrazem místní kultury české i přímého dědictví cyrilometodějské epochy. V Čechách, pravděpodobně na Sázavě, byly přepsány Pražské hlaholské zlomky — asi z rusko-csl. předlohy psané cyrilicí.⁸⁷ Je to tím závažnější, že jde o texty obřadu byzantského; i pro ty tedy síla místní tradice žádala písmo hlaholské. Je sice pravděpodobné, že i cyrilice do Čech pronikala (otázka je dosud nejasná a je poměrně málo probádána), ale vážným partnerem hlaholice se asi nikdy nestala; všechny hlavní česko-církevněslovanské texty, jež se zachovaly v cyrilských opisech na Rusi, prozrazují stopy hlaholského archetypu.

⁸⁷ Srov. § 20/2-pozn. (2); bylo-li pavoukovité *x* zavedeno až na Moravě, měli bychom pro původní hlaholici opět 37 liter, z nichž však dvě *i* byla v číselné hodnotě 10 totožná!

⁸⁸ F. V. Mareš, Pražské zlomky a jejich předloha v světle hláskoslovného rozboru, *Slavia* 19 (1949—1950) 54—61.

25. **Prameny** pro studium grafického systému česko-církevněslovanské hlaholice jsou značně omezeny co do rozsahu, zato jsou šťastně rozloženy v čase. Máme zachovány je jedinou česko-csl. památku v původním rouše jazyka a písma, bez příměsí jiných redakcí, tj. Pražské zlomky hlaholské. Jsou to dva listy psané v XI. stol.; první list je buď skutečně starší (podle Vondráka asi o 50 let), druhý pochází asi ze sklonku XI. věku, anebo první byl psán přibližně současně s druhým, ale písařem o 1—2 generace starším a reflektuje tedy o něco starší stadium. Kyjevské listy jsou památka buď ještě velkomoravská (IX. stol., v pozn. 36), nebo aspoň tak raně česká, že ještě reprezentuje grafický i jazykový úzus velkomoravské školy. Ostatní česko-církevněslovanské památky jsou zachovány jen v opisech charvátských nebo ruských (výjimečně srbských); o jazyce (o české církevní slovanštině) se z nich dovidáme mnoho, zejména v oblasti lexika, ale pro poznání české hlaholice přináší informace jen nepatrné. Nicméně však známe východisko (KL), vyvinuté stadium pozdější (Prag, list 1) i stadium závěrečné (Prag, list 2). Proto také srovnání KL — Prag I — Prag II bude osou této kapitoly.

26. Podobně jako v Bulharsku a v Charvátsku, také v Čechách prošla hlaholice zatěžkávací zkouškou, kterou představuje pronikavý hláskoslovný vývoj X. a XI. věku: zanikl rozdíl *i*-*ji*, zmizely slabé jery a silné se vokalizovaly, napjaté jery se »kontrahovaly« s následujícím vokálem v nové vokály dlouhé, nosovky se změnilly v samohlásky orální ($e > ä$, $o > u$), atp. Tento vývoj oddálil systém fonologický od grafického: vznikaly jednak litery dubletní, tradiční a nepotřebné, jednak zase litery dvojznačné.

27. Velkomoravský základ hlaholice zůstává zachován všude, kde nebyla porušena rovnováha hláskoslovným vývojem. Stejně jako v předchozím období velkomoravském fungují na příklad tyto litery:

(1) Litery Ѣ (= *s*) se užívá jen jako číselného znaku, jinak se píše Ѣ (= *z*), srov. нозѣ Prag 2b 2.

(2) Rovněž české střídnice *z* za psl. **dj*, *c* za **tj/kt* a *šč* za **stj/skj* jsou dále pravidlem bez výjimek (např. розѣство Prag 1b 16—17, хвалѣциѣ Prag 1b 15, соудѣши Prag 2b 21); to znamená, že písmena Ѣ (= *ш*) se neužívalo, písmeno Ѣ (= *ѣ*) je v Prag doloženo jen jako číselný znak a lze jen předpokládat, že se asi psalo ve slovech jako *ang'elъ* apod. Latinské *g* před palatálními vokály se však

psalo podle výslovnosti [j], aspoň tehdy, jestliže nepředcházel konsonant; v Besedách Řehořových čteme např. *монстрѣиной* »magistram« Bes 324bβ 11, 325aα 7—8, *ѡ ѡюпѣтъскыя земли* »ex Aegypti terra« Bes 221aβ 19—20.⁸⁹ Litera *Ѡ* (= h) se tedy užívalo ještě v omezenější míře než tomu bylo v Bulharsku nebo v Charvátsku.

(3) Litera *Ѣ* (= w) se vyskytuje jen v interjekci *ѡ!*, Prag 2b 3.

(4) Grafémy pro nosovky mají tutéž strukturu: *ѤѤ, ѦѤ, ѧѤ* (= *e/jē, o, ō*). O literě *Ѥ* v. § 28/2.

(5) Z liter pro f je doložena jen jedna, totiž *Ѧ*, a to pouze 2× ve slově *antifonъ* Prag 2a 2,8 (srov. § 21/7); zda se užívalo také *Ѧ* nebo zda bylo odstraněno jako přebytečná dubleta, nelze z omezeného materiálu usoudit.

(6) Pavoukovité *x* doloženo není, ale k jeho uplatnění nebylo ani příležitosti (není doloženo ani slovo *xlъmъ* ani jiné přejaté slovo, v němž bychom mohli toto písmeno očekávat podle výkladu v § 22/6).

28. Hláskoslovným vývojem vznikají dubletní litery:

(1) Vznikem měkkostní korelace konsonantů a druhou palatalizací alveolár⁹⁰ zanikl rozdíl mezi *Ѣ* (= i) a *Ѥ* (= ji); také vývoj napjatých jerů proměnil znak *Ѣ* (pův. = *ê*) v literu jen tradiční. Vývoj české hlaholice se v této záležitosti podobá charvátskému: v textu Prag je hláska *i* velmi častá, ale jen výjimečně se píše *Ѣ*: na starším listě 5× (v majuskulním nadpise *свѣтилънѣ* 1a 1; na začátku slova před vokálem *ѣн(a)* 1b 10, na začátku slova před konsonantem *исо* 1b 1, ve spojce *ѣ* 1b 11, po vokálu *хѡдѣти* 1b 12), na mladším listě dokonce jen 2× (*исѡда* 2a 3, *ѣ* 2a 14). Jde zřejmě o archaická pravopisná residua, neboť jinak lze zřetelně pozorovat, že *Ѣ* jako standardní grafém pro *i* se zavádí ve všech pozicích. *Ѥ* bylo odstraněno úplně. Spřežka pro *y* se píše starým způsobem, vždy jen *ѢѢ* (= *ън*), a to i tehdy, jestliže je to *ý* vzniklé kontrakcí z *ъjъ, ѡi*, která v době vzniku Prag jistě už provedena byla; podobně i v nezachovaném českém protografu Besed Řehořových bylo *y* psáno starým způsobem *ѢѢ* (= *ън*).⁹¹

(2) Zánikem nosové výslovnosti *e = ä* a *o > u* nastává v Prag jistý zmatek: vzájemně se zaměňují *ѤѤ* a *Ѧ* (tj. *e* a *a*),⁹² *ѤѤ* a *Ѣ* (tj. *o* a *u*), vedle *ѧѤ* (= »jo«) bývá i *Ѧ* (= *ju*). Grafém pro *e* se drží

⁸⁹ F. V. Mareš, Česká redakce církevní slovanštiny v světle Besed Řehoře Velikého (Dvojeslova), *Slavia* 32 (1963) 425, bod 15.

⁹⁰ FVM, *Vznik*, 487—488; *Entst.*, 72—73; *Origin*, 65—66 (§ 64).

⁹¹ FVM, Česká redakce (pozn. 89), 421, § 1/2.

⁹² Srov. též *masa* »carnes«, Bes 144aβ 5.

lépe než grafém pro *g*, poněvadž kritériem pravopisu mohla být výslovnost *ä*. I zde by byl vývoj pokračoval směrem k zjednodušení: náhrada nosovkových grafémů písmeny pro orální vokály (*a, u, ju*) je nepoměrně častější než jediný výskyt znaků pro nosovky na místech etymologicky nenáležitých. — Zajímavé je, že v Prag, a to právě na starším listě (I), máme asi 5 dokladů písmena *œ* v platnosti *e*, ač jinak v celé památce je běžné *æ*; třeba ovšem podotknout, že jen jediný případ je bezpečný (*ѡѡœ = ѡѡа* la 17), list je totiž odlepováním velmi silně poškozen a je špatně čitelný. Je to příklad přehodnocení grafému *œ*, paralelní (??) s podobným přehodnocením v hlaholici bulharské. Naprosto to však není rozlišení důsledné (*œ = e, æ = je*) a podle praxe listu 2 lze důvodně předpokládat, že se náběh k tomuto vývoji v Čechách zastavil.

(3) Vývoj *je r ů* vedl k psaní *jeru* jediného, a to tvrdého. První list Prag má ještě 10 dokladů na *ѣ*, ale na listě 2 se užívá *ѣ* už výlučně; písař prvního listu klade místo slabého *jeru* často apostrof, a to i na konci slov, na listě dvě se apostrof nevyskytuje. Vynechávání *jeru* v slabé pozici je běžným jevem, náhrada silných tvrdých *jerů* je sporadicky doložena v Bes⁹³ (zajisté to lze analogicky předpokládat i o měkkých *jerech* v silné poloze, ale v ruském opise česko-csl. památky v tomto případě nerozlišíme střídnici českou od ruské). V Bes jsou doklady pro vynechávání *jerů* také u slabičných *r* a *l*.⁹⁴

29. Vývoj grafického systému česko-církevněslovanské hlaholice lze jako celek charakterizovat jako zřetelný projev tendence k udržení kroku s vývojem systému hláskového. Uvážíme-li, že tento vývoj byl přerušen již r. 1097, je třeba konstatovat že česká hlaholice byla v tomto směru stejně pružná jako hlaholice charvátská. Snad to potvrzuje domněnku, že kontakt s latinským pravopisem (v. § 3) nebyl bez vlivu na snahu o udržení vyváženého vztahu grafémů a fonémů.

III. Období emauzské, 1347-cca 1430

30. Funkce emauzské hlaholice. Karel IV. založil r. 1347 v Praze klášter Na Slovanech, zvaný také Emauzy. Mniši byli povinni konat mše i officium jazykem slovanským, tj. církevněslovanským, v obřadu římském. Karel tam povolal charvátské mni-

⁹³ FVM, Česká redakce, 422, § II/2; — *ibid.*, 421, § I/3.

⁹⁴ *Ibid.*, 423, § II/7.

chy-hlaholity, a ti odchovali i český dorost. Klášteru byl přidělen i placený písař, Čech, který hlaholské kodexy opisoval. Založení Emauz bylo jedním z projevů slovanské složky v politické orientaci Karlově a zároveň navazovalo i na tradice cyrilometodějské, jak to vyplývá i z listinného materiálu.⁹⁵ Historická návaznost ideová zde tedy byla, ale pokud jde o jazyk a písmo, měly Emauzy postavení zvláštní, podstatně odlišné od české církevní slovanštiny např. v klášteře sázavském v XI. století. V době sázavské byla česká církevní slovanština spisovnou formou dosud nespisovného jazyka domácího, hlaholice pak jejím adekvátním písemným vyjádřením. V době Karlově už však dávno existoval vypracovaný a vytříbený spisovný jazyk český, psaný latinkou. Sloužil všem kulturním potřebám (na příklad i korunovační řád byl do češtiny přeložen), jen právě mše a officium se recitovaly a zpívaly výlučně jen latinsky. Právě v době Karlově české písemnictví utěšeně vzkvétalo. Emauzská staroslověnština tedy už nebyla a nemohla být spisovnou podobou domácího jazyka; byl to jazyk ne sice nesrozumitelný, ne »cizí« v pravém slova smyslu, ale byl to jazyk od češtiny přece jen zřetelně odlišný, jiný, druhý. Nejlépe snad situaci vyjádříme, řekneme-li, že to byl příbuzný jazyk cizí. Proto také emauzská staroslověnština, tj. charvát-skohlaholská redakce církevní slovanštiny XIV. věku, nepřijímala žádné české prvky, v ní není bohemismů.⁹⁶ Funkce tohoto jazyka byla výlučně sakrální; v Praze to byl jazyk mešní liturgie a breviáře kláštera Na Slovanech — nic m é n ě (funkce to byla nejvyšší), ale také nic v í c e. K tomu symbolizoval ctihodné tradice, a to nejen jako jazyk cyrilometodějský, ale také — podle tehdejších představ — jako jazyk předků, jako »praslovanština«.⁹⁷ Měly tedy Emauzy, jejich bohoslužebný jazyk a s ním i hlaholské písmo, v tehdejší Praze povahu enklávy sice uzavřené, ale v kulturním životě dobře známé,⁹⁸

⁹⁵ Farní kostel při klášteře byl zasvěcen P. Marii, sv. Jeronýmu, Cyrilu a Metoději, Prokopu a Vojtěchu. Sv. *Cyril a Metoděj*, Prokop a Vojtěch se v emauzských listinách často označují jako patroni království Českého; v. L. Helmling — A. Horcicka, *Das vollständige Registrum Slavorum*, Prag 1904, 10, 12, 15, 18, 44, 55.

⁹⁶ Z hlediska funkce je to nová církevní slovanština; srov. F. V. Mareš, *De lingua et litteris Slavicis in Magna Moravia*, *Zprávy Jednoty klasických filologů* 6 (1964) 122—123; — t ý ž, *Słownik cerkiewno-słowiański*, *Symposium leksykograficzne — Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych*, styczeń-czerwiec 1967, t. XI/1 (Kraków 1968) 172.

⁹⁷ Viz pozn. 107.

⁹⁸ Dokazují to zmínky v dílech tehdejších vzdělanců, u Jana z Holešova, Klareta, Husa aj.; v. § 34.

ba i enklávy vlivné, jež měla svůj typický charakter, charakter slovanický. Pregnantním výrazem tohoto specifického charakteru byla hlaholice. V této funkci byl její účín ještě zesílen zvláštní, nápadnou výtvarnou povahou i skutečností, že pro nezasvěcence byla písmem zcela nepřístupným; hlaholice byla v Praze kuriosum, avšak kuriosum vznešené, spojené s tradicí, i kuriosum s vyhraněnou funkcí v přítomnosti.

31. Grafický systém. Jestliže charvátská církevní slovanština zůstávala v Emauzích jazykem, do něhož domácí lidé nezasahovali, platí to i o jejím písmě, o hlaholici. Hlaholice emauzských památek psaných církevněslovanšsky je charvátskou hlaholicí XIV. věku, a to beze změn.

32. Česká hlaholice. — **Funkce.** Česká generace mnichů, odchovaných v Emauzích, ovládla charvátskou redakci církevní slovanštiny pasivně, používali jí jako jediného jazyka v bohoslužbě. Tvořit tímto jazykem nová díla nebyli s to, ale, jako synové Prahy XIV. věku, pocítovali potřebu tvořit a překládat, tím spíše, že latina v životě a ovzduší Emauz nebyla jaksi »na místě«. Vytvořili proto své vlastní specifikon, jež je odlišilo jak od běžné česko-latinské vzdělanosti, tak i od jejich charvátských duchovních otců a učitelů — vytvořili literaturu psanou česky a hlaholicí.⁹⁹ Tato česká hlaholice měla funkci především ideovou: vyjadřovala, že se živá česká kultura pěstuje ve středisku slovanštině, v centru, jež navazuje na dávné tradice i na širší evropské souvislosti, v ohnisku, jež svou orientací není zcela totožné s ostatní Prahou. Památek české hlaholice je zachováno dosti a uvážíme-li, že české hlaholské texty se datují od sklonku XIV. století asi do druhého desetiletí XV. věku, že tedy vznikly o období asi 30 let, je to množství podivuhodné, svědčící o neobyčejné aktivitě a vitalitě emauzského kláštera.¹⁰⁰

⁹⁹ Srov. F. V. Mareš, Emauzský hlaholský nápis — staročeský dekalog (Desatero), *Slavia* 31 (1962) 2—7, zvl. 6.

¹⁰⁰ Kromě jednoho celého svazku bible (díl II.) z r. 1416, který se chová v NUK v Praze, je to řada zlomků bible, pasionálu a Komestora (překlad Petra Comestora, *Historia scholastica*), přepis v Remešském hlaholském evangeliáři a jeden nástěnný nápis. — J. Vašica — J. Vajs, *Soupis staroslovanšských rukopisů Národního muzea v Praze*, Praha 1957, 399—438; — B. Havránek, *Vývoj spisovného jazyka českého, čs. vlastivěda, řada II, Spisovný jazyk český a slovenský*, Praha 1936, 12—14; — F. Ryšánek, *Další zlomek českého hlaholského Komestora*, *Slovanšské studie* (= Vajsův sborník), Praha 1948, 207—225. — Celkový přehled i s literaturou předmětu: L. Pacnerová, *České hlaholské památky*, *Slavia* 32 (1963) 425—457; — doplňky podle nových nálezů jsou v článku téže autorky *Číselné hodnoty* (v. pozn. 10).

33. Grafický systém české hlaholice. Hlaholice charvátské církevní slovanštiny byla postavena před úkol vyjadřovat jazyk český. Fonologický systém český nebyl totožný s tím, jež vyjadřoval grafický systém tehdejší charvátské hlaholice. Nicméně rozdíl mezi českou zásobou hlásek a hlaholskou zásobou grafémů byl podstatně menší než rozdíl mezi českým hláskovým repertoárem a počtem grafémů, jež mělo dispozici písmo latinské. Latinka se pro češtinu upravovala zaváděním hojných spřežek, jež byly nejen těžkopádné, ale také nepřesné, nejednotné a nejednoznačné.

Charvátská hlaholice měla tehdy těchto 33 písmen:

Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
a	b	v	g	d	e	ž	-*	z	-*	i	g'
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
k	l	m	n	o	p	r	s	t	u	f	x
Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ	Ɱ
-*	ć, šć	c	č	š	-*	ь**	ě	ju			

* Liter 3, i₂, ō a ʁ se užívalo jen jako číselných znaků (8, 10, 700, 3000).

** V některých rukopisech se psalo T jen zřídka, hlavně ve zkratce $\overline{\text{ET}}$ (= *bv*, tj. *Bogv*), jinak se užívalo apostrofu; v jiných rkpech je T běžným znakem.

(1) Většina grafémů byla vhodná pro češtinu bez dalších výhrad, ve srovnání s latinkou to platí zejména o písmenech *v*, *ž*, *x*, *c*, *č*, pak také *o*, *e*, *ě*, *ju* v platnosti *j* + vokál.

(2) Jediné závažnější nedostatky tkvěly v platnosti liter Δ (= *ě*) a T' (= *v*).

a) Jať (Δ) znamenalo v Emauzích *e* nebo *i*, neboť charvátsští mniši byli příslušníky ekavsko-ikavského dialektu,¹⁰¹ a v této platnosti se písmena užívá také pro češtinu, takže je to dubletní litera vedle *e* a *i*; často se jí užívalo tam, kde bylo *ě* v církevní slovanštině, avšak

¹⁰¹ Srov. J. Schröpfer, Hussens Traktat »Orthographia Bohemica«, Wiesbaden 1968, 61, pozn. k ř. 1.

v češtině *e* (např. *lětb* = 'let', gen. pl. od 'léto', v českém připsí hlaholského evangeliáře Remešského). Pokud se sporadicky vyskytne v platnosti českého *ě* (např. *slověn'skimъ* ibid.), je dubletou spřežky *ie* (v. dále bod 3c, 5a). — Zato funguje hlah. *ě* vhodně a jednoznačně ve funkci *ja* (např. *ěko* = jako); po konsonantu je výslovnost *ja* nebo 'a naznačena apostrofem (*d'ěblu* = d'áblu, Komestor).

b) Znak Γ/ρ , tj. měkký jer, je na konci slov a v souhláskových skupinách písmenem zbytečným, někdy je dubletou litery *a*, např. *nb godi* = na hody (čes. připsí v ev. Rem.). V tom tedy sdílí česká hlaholice drobné nedokonalosti s hlaholicí charvátskou, z níž vzešla. Jindy má i jer užitečnou funkci, např. při zmíněném již vyjadřování *ja* literou *jať* (to jest též *a* po palatálách *d', t', n'*), dále vyjadřuje sonantní *ř* a *l* (píše se *rb, lb*) a skupinu *rz* (*brbzo* = brzo, srov. bod 5b).

Jsou tedy Δ (= *ě*) a Γ (= *v*) do jisté míry dubletními literami, *v* pak často i literou zbytečnou. Ani o jednom ani o druhém písmeni to však neplatí beze zbytku.

(3) Čtverou platnost má litera S (= *i*), ale ke zmatku to nevede. V prvních třech případech je její funkce dána pozicí:

a) Obvykle vyjadřuje *i* nebo *y*, o *y* viz bod d).

b) Po samohlásce na konci slabiky označuje *j* (*tvei* = tvůj, *moi* = můj).

c) Ve spojení s *e* označuje staročeské *ě*, krátké nebo dlouhé (*ie*), např. $\text{M}\text{S}\text{I}\text{A}\text{P}\text{S}\text{I}\text{W}\text{I}$ = *mieg'ieše* = mějieše; na rozdíl od *ě-ie* se dvojslabičné *ije* píše SAI (= *ig'e*), v. bod 4b.

d) Hláskový význam S (tj. *i*) = *y* je koncem XIV. a začátkem XV. století jevem spíše kladným. Z Husova svědectví bezpečně víme, že *y* se tehdy v pražské výslovnosti udržovalo více méně uměle. Jeden nedostatek tato grafika ovšem má: česká hlaholice nerozlišuje mezi slabikami *dy, ty, ny* = [di, ti, ni] a *di ti, ni* = [d'i, t'i, ni], takže např. TIS (= *ti*) znamená jak *ty* ('tu'), tak *ti* ('hi, isti').

(4) Pro potřebu češtiny byly účelně využity a přehodnoceny litery G (= *g*), P (= *g'*) a H (= *č, šć*).

a) Přečasně, asi do druhého desetiletí XV. věku, znamenala litera G (= *g*) v české hlaholici i domácí *h* i *g* v cizích slovech (*h* např. $\text{W}\text{P}\text{S}\text{H}\text{H}$ = *v knihách*, Emauzský nápis z r. 1412), ale tato dvojnásobnost byla odstraněna (v. bod 5c).

b) Litera P (= *g'*) byla využita pro vyjádření fonému *j*, kdekoli toho bylo třeba. Psalo se sice *emu, moe* = jemu, moje, *ěko, ězikъ*,

diakritickým pravopisem (o. c., 212—213) a uvádí též čtyři podobné doklady z Komestora (všechny v slově *miesto*, protože zde šlo o rozdíl *miesto* = město 'civitas' a *miesto* = miesto 'locus'). Tato otázka, jakož i podrobné studium pravopisu českých textů hlaholských vůbec, patří stále ještě teprve k budoucím úkolům bohemistiky.

Česká hlaholice nebyla pasivní recepcí tehdejší hlaholice charvátské. Využila předností, jež toto písmo pro vyjadřování českých hlásek poskytovalo, a tvůrčím způsobem daný grafický systém dále vypracovala a zdokonalila pro potřeby češtiny, takže vznikla ucelená pravopisná soustava. Je tedy česká perioda emauzská nejen teoreticky zajímavým, ale velmi kladným a závažným obdobím v dějinách hlaholice vůbec.

34. Hlaholice vyšla v Emauzích z užívání spolu s církevněslovanšou liturgií v době husitské (klášter byl husity obsazen 1419). Podle mého mínění však zanechala v Čechách velmi významnou a jasnou stopu: zapůsobila jako *impuls* při zrodu Husovy reformy pravopisu, při vzniku pravopisu diakritického, který se stal jednou z největších vymožeností, jež Čechy přinesly do pokladnice světové vzdělanosti. Tímto blahodárným impulsem přežila hlaholice v Čechách samu sebe.

Památný Husův traktát *De orthographia Bohemica*¹⁰⁵ nás ne nechává v pochybnostech, odkud autor čerpal hlavní podnět. Pětkrát se výslovně zmiňuje o »Slovanech« (*Slawi*, jednou *Slawani*), což je v spisku nevelkého rozsahu dosti často: 1. »Et Slawi habent correspondentem *chir* et *ssa*« (rkp třeboňský, fol. 35b 1; strana Schröpferova vydání 60). — 2. »Slawi vero non utuntur ipso *d'*, unde, ubi nos dicimus *d'ewa* i. e. 'virgo', ipsi dicunt *dewa*« (37a 24—26; 68). — 3. »Similiter si volunt cum suis patribus Slawis in locutione concurrere, dicent *gus*, *gubi*, *guby*, i. e. *hus*, *hubi*, *huby*« (38a 1—3; 71—72). — 4. »Circa *H*, quo Slawi carent, sciendum . . .« (38a 21—22; 74). — 5. »E contrario vero Slawani non habent *l*, sed *l*« (39a 19—20; 76). — Je jisté, že v případech 1, 2, 4 a 5 měl Hus pod označením *Slawi* (*Slawani*) na mysli charvátské hlaholity, mnichy, sloužící slovansky, jak je znal z Emauz. V Praze tak byli běžně nazýváni v době Husově i dříve, jak dosvědčují

¹⁰⁵ Vydal A. V. Šembera, *Magistri Ioannis Hus Orthographia Bohemica* — *Mistra Jana Husi Ortografie česká*, Vídeň 1857 (v Miklošičově Bibliotheca Slavica). — Nově vydal, v serii »Slavistische Studien« — IV., J. Schöpfer, *Hussens Traktat* . . . (viz pozn. 101).

emauzské listiny, kroniky, staročeský slovníkář Klaret i traktát břevnovského mnicha Jana z Holešova o písni »Hospodine pomiluj ny«.¹⁰⁶ Dále je to zřejmé i z toho, že Hus uvádí jména liter *chir* a *ša*, přičemž *chir* (= *xěr*) cituje v ikavské podobě. Tuto výslovnost jména litery by sice mohl mít také od Ukrajinců a tedy z cyrilice, ale pak by nemohl o něco dále uvádět ekavské *deva* 'virgo' (místo čes. *d'eva* = *děva*), a hlavně by nemohl tvrdit, že »Slované« mají *g* místo *h*, že *h* neznají, a že nemají tvrdé *l*. Znění dokladu 3 bychom mohli vyložit tak, že Čechové vyslovují *g* místo *h*, chtějí-li se lépe dorozumět se slovanskými »otci«, tj. s mnichy v Emauzích. Předpokládám však za pravděpodobnější, že Hus slovem *otcové* (*patres*) zde myslel slovanské předky Čechů; byl patrně v zajetí představy — tehdy běžné —, že charvátská staroslověnština, eventuelně i charvátština, je původním společným jazykem Slovanů (jakousi praslovanštinou). Výslovně tak čteme v zakládací listině Karlově i u Jana z Holešova.¹⁰⁷

Také Husova mnemotechnická pomůcka, souvislá věta podložená pod abecedu, v níž jednotlivá slova začínají příslušnými písmeny

¹⁰⁶ Karel IV. užívá označení *lingua slavonica* na různých místech v zakládací listině emauzského kláštera z 21. XI. 1347, viz Helmling-Horcicka, *Registrum Slavorum* (pozn. 95), 8—12; — v dalších listinách Karlových je běžné označení *monasterium Slavorum*, viz *ibid.*, 21 a násl.; — »...et instituit ibi fratres Sclavos, qui literis sclavonicis missas celebrarent et horas psallerent,« *Kronika Beneše Krabice z Weitmile*, lib. IV., vyd. FRB IV, 516; — »Sperno vzhrziem Sclavos Slověninny zkřivené pravos; isti ti variant proměňují řeč kazie cassant,« Klaret, vyd.: V. Flajšhans, *Klaret a jeho družina*, I, slovníky veršované, Praha 1926, 104, verš 17—18; — »Et qui vult, potest hoc in Praga aput Slavos experiri,« traktát Jana z Holešova o písni »Hospodine pomiluj ny« (z r. 1397), rkp NUK III D 17, fol. 16b, vyd.: Z. Nejedlý, *Dějiny husitského zpěvu*, I: *Zpěv předhusitský*, 2. vyd., Praha 1954, 420.

¹⁰⁷ Karel IV. v zakládací listině: »... ob reverentiam et memoriam gloriosi confessoris beati Jeronimi... translatoris... sacrae scripturae de ebraica in latinam et slavonicam linguas, de qua, siquidem slavonica, nostri regni Boemiae idioma sumpsit exordium primordialiter et processit,« Helmling-Horcicka, *Registrum Slavorum* (pozn. 95), 10; — Jan z Holešova v traktátu o HPN: »Ubi sciendum est, primo quod nos Bohemi et genere et lingua originaliter processimus a Charvatis, ut nostrae chronicae dicunt seu testantur, et ideo nostrum boemicale ydioma de genere suo est charvaticum ydioma, nam praecise charvaticum ydioma nobiscum intravit ad istas silvas et ad haec deserta. ... Et ideo in principio omnes Bohemi in hac terra loquebantur praecise ut modo loquuntur Charvati, sed illud primum charvaticum ydioma huius terrae remote abiens huc a sua charvatica terra per diversos et longos temporis successus ita est in se immutatum in hac terra, quod iam multa aliter loquimur quam Charvati et quam ante nos Boemi in hac terra loquebantur,« vyd. Nejedlý, o. c., 418—419 (fol. ms. 16b).

podle abecedního pořádku, prozrazuje nespornou souvislost se jmény hlaholských písmen:¹⁰⁸ 1. Začátek abecedy má stejný rytmus; hlaholice: *az, buki, vědě, glagoli, dobro*, — Hus: *a bude celé čeledi dáno*. — 2. Pro literu *i* užil Hus v *č e š t i n ě* charvátské spojky *ili*. — 3. Slova u liter *n, o, p* a snad *i u* se nápadně podobají staroslověnským jménům těchto písmen; hlaholice: *naš, on, pokoj, . . . uk*, — Hus: *nás on pokoji, . . . ukázav*. — 4. Jména staroslověnských písmen dávala v menších skupinách nahodile jakýsi smysl (např. *glagoli dobro jest* nebo *rci slovo tvrdo*, ba i začátek *az buki vědě*, neklademe-li zvláštní důraz na anomální acc. pl. *buki*). Zdá se, že Hus odtud získal podnět, který pak ve své mnemotechnické větě provedl do důsledků. — 5. V latinské abecedě jsou pradávna jména písmen slabičná (*a, be, ce, de . . .*).¹⁰⁹ V řečtině jsou to většinou »celá slova«, avšak slova beze smyslu, pouhé zkomoleniny starých názvů semitských. Hebrejská jména liter, jak známo, význam mají (*alef* 'taurus', *běth* 'domus' atd.) a jsou to vesměs substantiva v nominativu sg. Jen právě staroslověnská jména písmen a Husova věta se shodují v tom, že slova patří k různým slovním druhům a mají různé gramatické formy, např. substantiva: *zemlja, ljudije* (nom. sg., nom. pl.) / *farář, čeledi* (nom. sg., dat. sg.); adjektiva: *tvrdo* (nom. acc. sg. n.) / *celé* (dat. sg. f.); zájmena: *az* (nom. sg.) / *nás* (acc. pl.); slovesa: *vědě, rci* (1. sg. praes., 2. sg. imperat.) / *bude dáno* (3. sg. n. fut. pass.), *slúžil* (3. sg. m. perf.); — adverbia: *dobro/mnoho*; spojky: *i/a, ili, i*. Hus má navíc ještě předložky (*v sobě, za ny*) a interjekci (*ej*).

Domnívám se, že lze považovat za jisté, že se Hus s emauzskou hlaholicí nejen seznámil, a to asi dost důkladně, ale že mu její grafický systém (co hláska — to litera) dal *h l a v n í i m p u l s* k jeho velkému činu, i když svou soustavu realizoval jinak, na principu diakritickém. Znal sice také řečtinu a hebrejštinu, ale u těchto jazyků nenacházel tak bohatý repertoár hlásek shodných s českými; v Emauzích nejen viděl, jak se příbuzný slovanský jazyk píše grafickým systémem hlaholským, ale velmi pravděpodobně tam poznal i hlaholské texty české, které se obešly beze spřežek (s jedinou výjimkou *rz = ř*, podobně jako

¹⁰⁸ Tato souvislost se tušila již dříve; značnou pozornost jí věnuje též Schröpfer (o. c., 55—57), ale podrobnosti, jež uvádíme dále, výslovně nekonstatuje.

¹⁰⁹ Srov. např. F. Sommer, *Handbuch der lateinischen Laut- und Formenlehre*, Heidelberg 1902, 31.

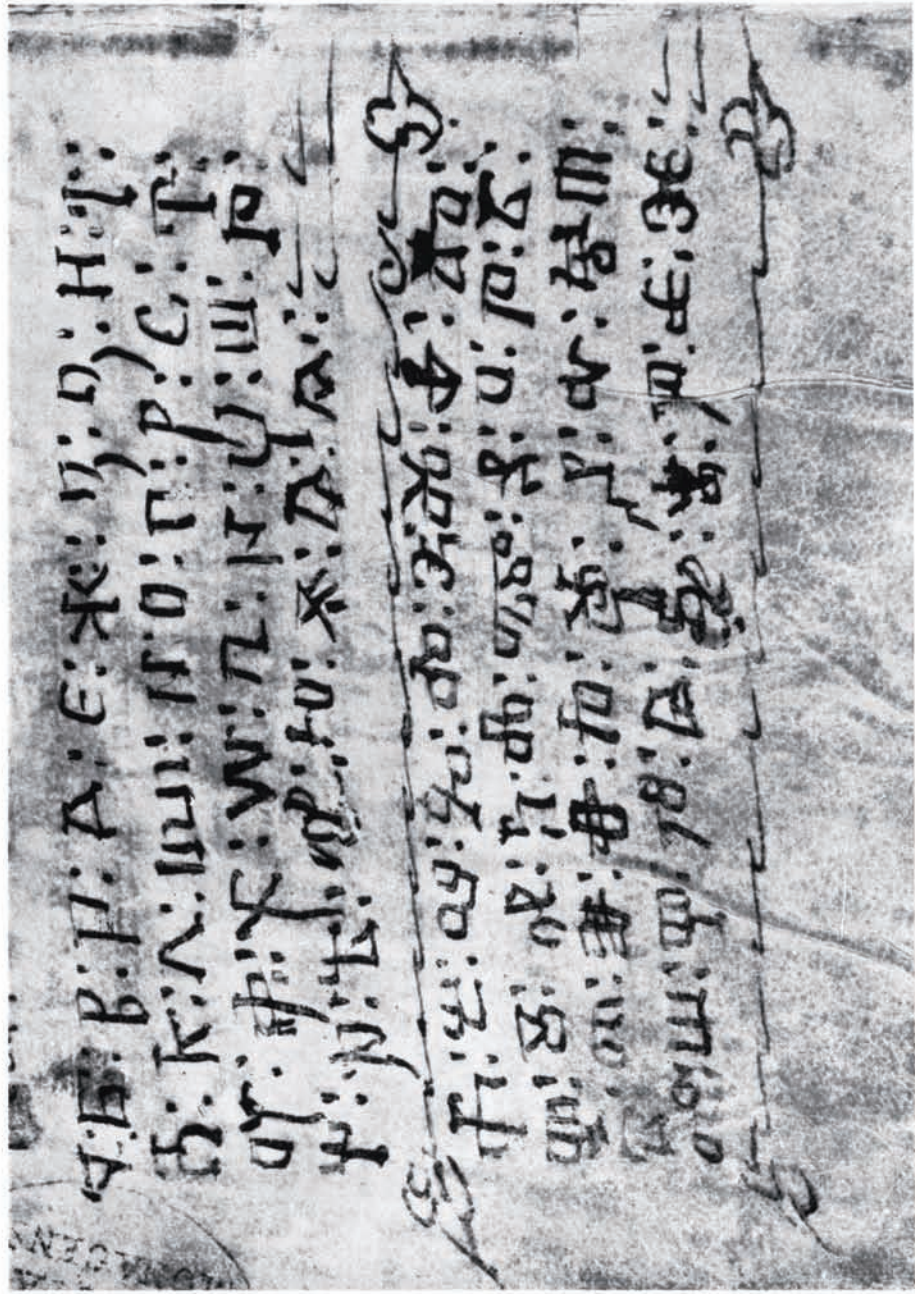
také Hus ponechal v české latině jedinou spřežku *ch* — považujeme-li za spřežku také *ie*, pak je společná české hlaholici i pravopisu Husovu!).¹¹⁰

35. A. F r i n t a vyslovil kdysi domněnku, že Hus nalezl v emauzských hlaholských rukopisech přímo i vzor pro tečku nad písmenem (*č, š, ž* atd., diakritická tečka byla, jak známo, teprve později nahrazena výraznějším háčkem: *č, š, ž* atd.), protože znak pro měkký jer, časem změněný v apostrof, se v hlaholských rukopisech často jeví jako pouhá tečka. F. R y š á n e k to považoval za nepravděpodobné, poněvadž tato »jerová tečka« neznamenal v hlaholici změnu výslovnosti souhlásky. J. S c h r ö p f e r připouští, že to mohlo být pro Husa podnětem, ne však vzorem.¹¹¹ Považuji tuto otázku za nepodstatnou. Hus při svém jazykovém, ba jazykovědném talentu přímého vzoru nepotřeboval. Bezvýsledně bychom pátrali po soustavě, kde by se změna výslovnosti konsonantu označovala tečkou a zároveň kvantita dlouhého vokálu čárkou, jako se marně pátrá po tom, odkud Konstantin »okopíroval« hlaholici. Oba byli geniové, jimž podnět stačil k tomu, aby vymysleli důslednou soustavu. A jistě neumenšuje velikost Husovy převratné pravopisné reformy zjištění, že mu k jeho práci dala podnět hlaholice, dílo Konstantinovo; nebyl to možná podnět k tečce, ale podnět k c e l é z á k l a d n í k o n c e p c i: pro každý foném — samostatný grafém. Tak tedy geniální systém Konstantinovy hlaholice žije ve XX. století jak u Slovanů písíciích azbukou, tak — českým prostřednictvím — u Slovanů písíciích latinkou i u některých neslovanských národů a v mezinárodním vědeckém pravopise jazykovědném.

Budiž tato skromná práce přijata jako malý příspěvek k uctění velikého díla Konstantinova. Jeho vynález — hlaholici — mají, aspoň ve Vajsově staroslověnském misále, dosud, ve XX. století, právě Charvátí a Čechové.

¹¹⁰ Husův traktát o pravopise se zpravidla datuje rokem 1412. Někdy mezi r. 1412 a 1416 začali asi emauzští písaři v české hlaholici důsledně rozlišovat mezi *g* a *h* (v jednotlivých rkpech asi už dříve); nebyl to snad důsledek Husových rozhovorů o pravopise s těmito písaři?

¹¹¹ A. F r i n t a, O předloze Husovy reformy pravopisné, Listy filologické 67 (1940) 253; — R y š á n e k, o. c., (pozn. 100), 211—213; — S c h r ö p f e r, o. c., (pozn. 101), 29; — v hebrejských nadřádkových značkách hledá původ Husovy diakritické tečky B a l á z s J., Zur Frage der Typologie europäischer Schriftsysteme mit lateinischen Buchstaben, Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae 4 (1958) 251—292.

Obr. 1. Abecedarium Mníchovské

Abecedarium Angly

af b'ocobi a'éddé. gl'g'g'g' d'óbro h'ieft g'uere'z'ello z'emia íse ífen cáco-luddie-muff'lte n'af'on. pócei r'eci. off'no
 fi ba ma po pa pi pe p'eller h'ier usz h'ie
 zord'ó. h'ic. for'c. oc pe s'arauc' sa h'ien p'eller h'ier usz h'ie
 ma pa pi pe p'eller h'ier usz h'ie

Obr. 2. Abecedarium Parížské